

THE S'AKTA-UPANIŠHADS
WITH THE COMMENTARY OF
SRI UPANISHAD-BRAHMA-YOGIN

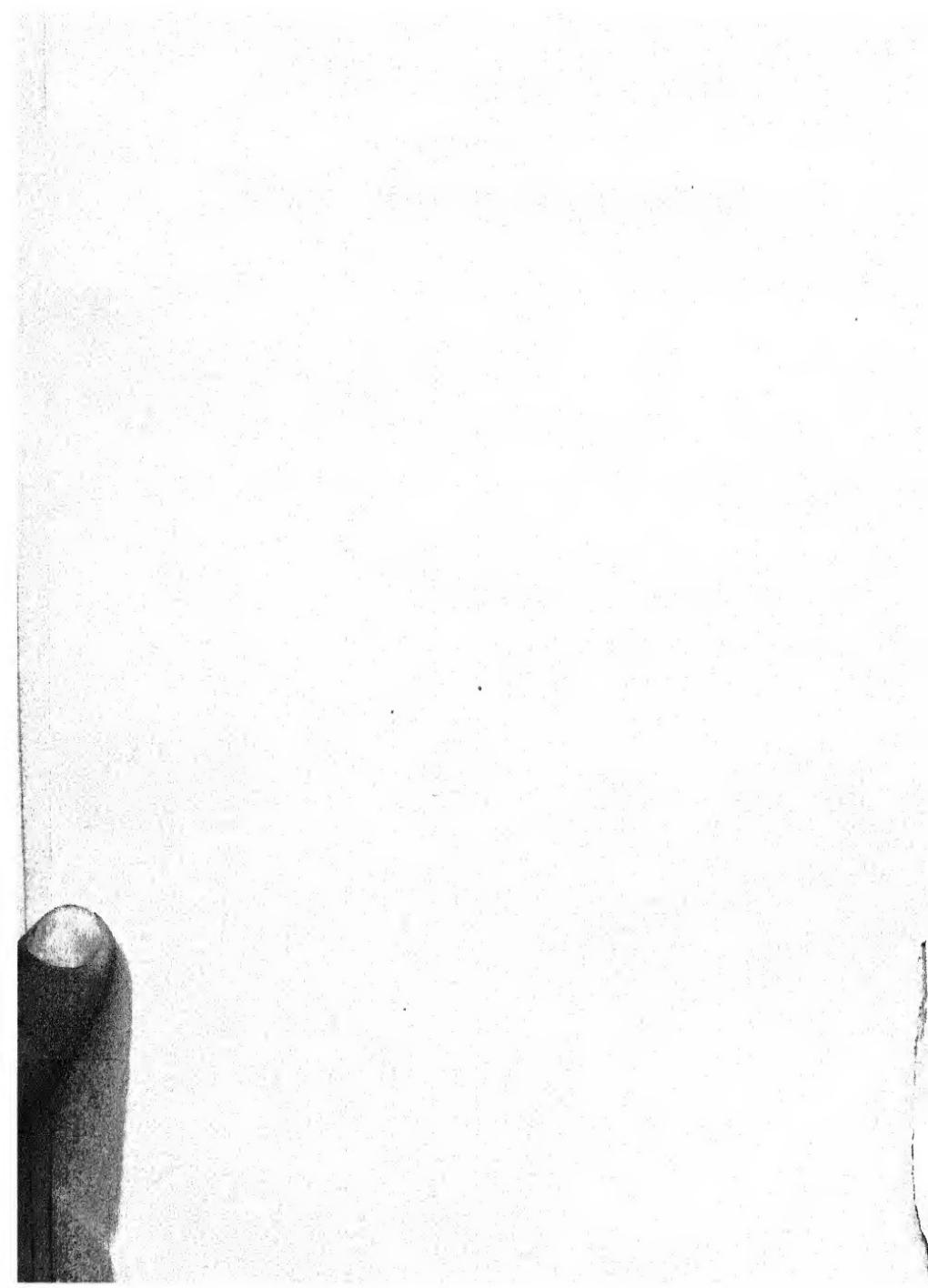
EDITED BY

PANDIT A. MAHADEVA SASTRI, B.A.
DIRECTOR, ADYAR LIBRARY, ADYAR, MADRAS

PUBLISHED FOR THE ADYAR LIBRARY
(THEOSOPHICAL SOCIETY)

1925

891.200
A
FAXXV.13
XXVII.13
Sax

अष्टोत्तरशतोपनिषत्सु

शाक-उपनिषदः

श्री उपनिषद्हस्योगिविरचितव्याख्यायुताः

अड्यार्-पुस्तकालयाभ्यक्षेण

अ. महादेवशास्त्रिणा

सम्पादिताः

अड्यार्—पुस्तकालयार्थे

प्रकटीकृताश्च

१९३५

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY NEW DELHI

Acc. No. 7895

Date..... 19-11-56

Call No. Sa 2 Vif 62

ॐ नमो

ब्रह्मादिभ्यो

ब्रह्मविद्यासंप्रदायकर्तृभ्यो

वंशक्रिष्णभ्यो

नमो गुरुभ्यः

DEDICATED TO
Brahma and the Rishis,
The Great Teachers
Who handed down Brahmanavidya
through Generations

THE EDITOR'S NOTE

THE materials on which is based this edition of THE SĀKTA UPANIṢADS comprised in this volume are the same as those described in the volume of *The Yoga Upanisads*.

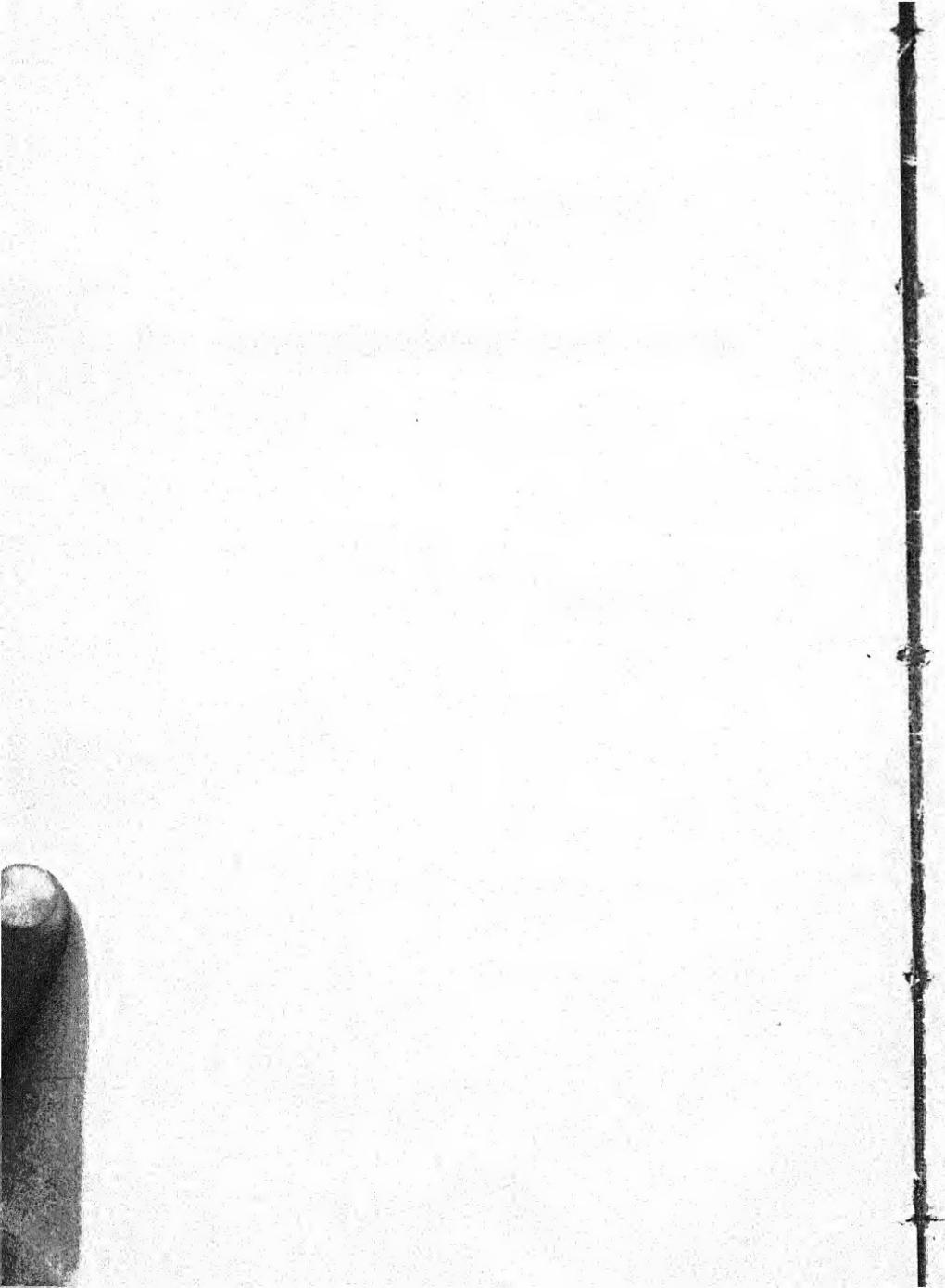
5th November, 1925.

A. M. S.

आस्मन् सम्पुटे अन्तर्गतानामुपनिषदां सूची

संख्या	उपनिषद्वाम	ईशादिसंख्या	पुटसंख्या
१.	त्रिपुरोपनिषत्	८२	१
२.	त्रिपुरातापिन्युपनिषत्	८०	११
३.	देव्युपनिषत्	८३	९३
४.	बहवृत्तोपनिषत्	१०७	६१
५.	भावनोपनिषत्	८४	६८
६.	सरस्वतीरहस्योपनिषत्	१०६	७४
७.	सीतोपनिषत्	४९	८९
८.	सौभाग्यलक्ष्म्युपनिषत्	१०९	१०९

विषयसूचिका

१. त्रिपुरोपनिषत्

चिच्छक्तिस्वरूपम्	१
चिच्छक्ति प्रति प्रार्थना	२
कामेश्वरस्वरूपम्	३
आवरणदेवता:	४
शिवकामसुन्दरीविद्याफलम्	४
आदिमूलविद्योद्धारः	५
विरक्तानां आदिविद्याज्ञानफलम्	६
देवीज्ञानफलम्	७
मन्दाधिकारिणां ध्यानविशेषः	८
अधमाधिकारिणां अनुष्ठानं तत्फलं च	९
निष्कामोपासकस्य ब्रह्मत्वप्राप्तिः	१०

२. त्रिपुरातापिन्युपनिषत्

प्रथमोपनिषत्

त्रिपुरास्वरूपम्	११
त्रिपुरामहामनुः	१२
शिवशक्तियोगात् प्रपञ्चसुष्टिः	१३
वाग्भवकूटस्य गायत्र्या समन्वयः	१३

कामकूटस्य गायत्र्या समन्वयः	१७
शक्तिकूटस्य गायत्र्या समन्वयः	१९
कामाकामधियां विशिष्टविद्याफलम्	२०
शक्तिशिवादिद्वादशविद्योद्भारः	२०
महात्रिपुरादेवीध्यानप्रकारः	२९

द्वितीयोपनिषद्

त्रिपुराविद्यामधिकृत्य प्रश्नः	२६
त्रिपुराविद्या	२७
महाविद्येश्वरीविद्या	२८
सर्वरक्षाकरीविद्या	२९
त्रिपुरेशी-आत्मासनरूपिणी-शक्तिशिवरूपिणीविद्या:	३०
त्रिपुरवासिनीविद्या	३१
त्रिपुराम्बाविद्या	३२
श्रीचक्रस्य अनुलोमक्रमः	३३
श्रीचक्रस्य प्रतिलोमक्रमः	३४
श्रीकंक महात्रिपुरसुन्दरीपूजा	३६
पूजाफलम्	३७

तृतीयोपनिषद्

मुद्रासामान्यलक्षणम्	३७
योन्यादिनवमुद्रालक्षणम्	३८
पञ्चवाणमुद्रालक्षणम्	३९
नववीजोद्भारः	४०
कामकलाचक्रम्	४०
क्षेत्रेशपूजा	४१
कुलकुमारीपूजा	४२

चतुर्थोपनिषत्

मृत्युज्ञयोपदेशः	४२
ऋग्म्बकादिशब्दार्थविवरणम्	४३
भगवतीदर्शनसाधनमन्त्रः	४४

पञ्चमोपनिषत्

निर्विशेषब्रह्मजिज्ञासा	४६
परमात्मनिरूपणम्	४७
मनोनिरोधः	४७
ब्रह्मानात् ब्रह्मभावप्राप्तिः	४८
सविशेषब्रह्मानुसन्धानानात् निर्विशेषब्रह्माधिगमः	४८
निरूपाधिकात्मदर्शनम्	४९
शब्दब्रह्माध्यानानात् परब्रह्माधिगमः	५०
परमात्मदर्शनम्	५०
श्रीकामराजविद्यामहिमा	५१

३. देव्युपनिषत्

चिच्छेत्ते: सर्वात्मरूपेण ब्रह्मत्वम्	५३
चिच्छेत्ते: सर्वधारकत्वम्	५४
देवकृतदेवीस्तुतिः	५५
आदिविद्योद्धारः	५६
आदिविद्यामहिमा	५७
भुवनेश्येकाक्षरीमन्त्रः	५७
महाचण्डीनवाक्षरविद्या	५८
विद्याजपस्तुतिः	५९

४. वहृत्तोपनिषत्

चिच्छक्तिवरूपम्	६१
चिच्छक्तेः ब्रह्मादिस्थावरगन्तकारणत्वम्	६२
चिच्छक्तेः शब्दतदर्थवरूपभावनम्	६२
चिच्छक्तेः अद्वितीयत्वम्	६४
प्रत्यक्षपरचिदैक्यभावना	६५
अस्त्रिकाऽदिरूपेण चिच्छक्तिभावना	६६
ब्रह्मण एव मुख्यज्ञेयत्वम्	६६

५. भावनोपनिषत्

शिवस्य शक्तियोगात् ईश्वरत्वम्	६८
अध्यात्मदेहत्रयश्चक्त्रभावना	६९
देवताया आवाहनाद्युपचारभावना	७१
भावनाफलम्	७३

६. सरस्वतीरहस्योपनिषत्

सरस्वतीदशलोक्याः तत्त्वज्ञानसाधनत्वम्	७४
दशलोक्या क्रष्णादि	७५
प्रणो देवीति मन्त्रस्य क्रष्णादि	७६
आ नो दिव इति मन्त्रस्य क्रष्णादि	७६
पावका न इति मन्त्रस्य क्रष्णादि	७६
चोदयित्री इति मन्त्रस्य क्रष्णादि	७७
महो अर्ण इति मन्त्रस्य क्रष्णादि	७७
चत्वारि वागिति मन्त्रस्य क्रष्णादि	७८

यद्वागिति मन्त्रस्य ऋष्यादि	७८
देवीं वाचमिति मन्त्रस्य ऋष्यादि	७८
उत त्व इति मन्त्रस्य ऋष्यादि	७९
अभिवतम इति मन्त्रस्य ऋष्यादि	७९
देवताप्रार्थना	८०
भगवत्याः ब्रह्मत्वं प्रकृतित्वं पुरुषत्वं च	८१
मायावशात् भगवत्या ईश्वरत्वम्	८२
मायाया विक्षेपावरणशक्तिद्वयम्	८३
जीवस्वरूपम्	८३
आवृत्तिनाशो भेदनाशः	८४
दृश्यप्रपञ्चे ब्रह्मप्रकृत्यंशयोः विवेकः	८४
ब्रह्मांशो समाधिविधानम्	८५
षट्टिव्याधसमाधयः	८५
निर्विकल्पसाक्षात्कारः	८७

७. सीतोपनिषत्

सीताया मूलप्रकृतित्वम्	८९
सीताप्रकृतेरक्षरार्थः	९०
सीताया व्यक्ताव्यक्तस्वरूपम्	९०
सीताया ब्रह्मत्वम्	९२
सीताया इच्छाऽऽदिशक्तित्रयत्वम्	९३
इच्छाशक्तेः श्रीभूमिनीळाऽऽत्मकत्वम्	९३
सोमरूपा नीळा	९३
सूर्यादिरूपा नीळा	९४
अग्निरूपा नीळा	९५
श्रीदेवीरूपा इच्छाशक्तिः	९५

भूदेवीरूपा इच्छाशक्तिः	९९
इच्छाशक्तेः सर्वरूपत्वम्	९६
इच्छाशक्तेः भुवनाधारत्वम्	९६
क्रियाशक्तेः नादोद्भवः	९६
साङ्गोपाङ्गवेदतच्छाखाकथनम्	९७
नादस्यैव वेदशास्त्रद्वारा ब्रह्मभवनम्	१००
साक्षाच्छक्तिरूपम्	१०१
योगशक्तिरूपा इच्छाशक्तिः	१०१
भोगशक्तिरूपा इच्छाशक्तिः	१०२
वीरशक्तिरूपा इच्छाशक्तिः	१०३

८. सौभाग्यलक्ष्म्युपनिषत्

प्रथमः खण्डः

सौभाग्यलक्ष्मीविद्याजिज्ञासा	१०५
सौभाग्यलक्ष्मीध्यानम्	१०६
श्रीसूक्तस्य ऋष्यादि	१०६
सौभाग्यलक्ष्मीचक्रम्	१०७
एकाक्षरीमन्त्रस्य ऋष्यादि	१०८
एकाक्षरीचक्रम्	१०९
लक्ष्मीमन्त्रविशेषाः	१०९

द्वितीयः खण्डः

उत्तमाधिकारिणां ज्ञानयोगः	११०
घण्मुखीमुद्राऽन्वितप्राणायामयोगः	१११
नादाधिर्भावपूर्वको ग्रन्थित्रयमेदः	११२
अखण्डब्रह्माकारवृत्तिः	११३

निर्विकल्पभावः	११४
समाधिलक्षणम्	११९
तृतीयः खण्डः					
आधारचक्रम्	११६
स्वाधिष्ठानचक्रम्	११७
नाभिचक्रम्	११७
हृदयचक्रम्	११८
कण्ठचक्रम्	११८
तालुचक्रम्	११८
भूचक्रम्	११९
ब्रह्मरन्ध्रचक्रम्	११९
आकाशचक्रम्	११९
एतद्वपनिषदव्ययनफलम्	१२०
<hr/>					
नामधेयपदसूची	१२१
विशेषपदसूची	१२९
<hr/>					

त्रिपुरोपनिषत्

वाऽमे मनसि—इति शान्तिः

चिच्छक्तिस्वरूपम्

तिथः पुरश्चिपथा विश्वर्षणा अत्राकथा अक्षराः संनिविष्टाः ।
अधिष्ठायैना अजरा पुराणी महत्तरा महिमा देवतानाम् ॥१॥
नवयोर्निं नव चक्राणि दीधिरे नवैव योगा नव योगिन्यश्च ।
नवानां चक्रा अधिनाथाः स्योना नव भद्रा नव मुद्रा महीनाम् ॥

त्रिपुरोपनिषदेवपारसैश्वर्यवैभवम् ।

अखण्डानन्दसाम्राज्यरामचन्द्रपदं भजे ॥

इह खलु क्रष्णेदप्रविभेकेयं त्रिपुरोपनिषत् श्रीविद्येयत्ताप्रकटनव्यग्रा ब्रह्म-
मात्रपर्यवसन्ना विजयते । अस्याः संक्षेपतो विवरणमारभ्यते । उत्तमाधिकारिण
उपलभ्य तेषां चित्तशुद्धिप्राप्यज्ञानद्वारा परमपुरुषार्थसिद्धये श्रुतिरवान्तररूपेण
प्रवृत्तेत्याह — तिथ इति । या स्वाज्ञानद्विविकल्पिता व्यष्टिसमष्टिभिदाजुष्टस्यूलसूक्ष्म-
कारणतनव एव तिथः पुरः सन्ति, ये देवयानपितृयाणादिभेदेन कर्मोपासना-
ज्ञानकाण्डभेदेन ज्ञानविज्ञानसम्यज्ञानभेदेन वा विश्वेन व्यावहारिकजीवेन चर्षणा-

विकलिपता ये त्रिपथाः त्रयः पन्थानः सन्ति, किंच “अकथादि श्रीपीठ”
इत्यादिशुश्रुत्यनुगेधेन अत्र श्रीचक्रे अकथाद्यक्षराः सञ्चिविष्टा यान्यकारादिक्ष-
कारान्तान्यक्षराणि सञ्चिविष्टानि सञ्चिवेशितानि सन्ति, ता एनाः पुरश्च एनान्
पथश्च एतान्यक्षराणि च जीवेशप्रत्यक्षपरात्मना अधिष्ठाय ब्रह्मादिदेवतानामपि
महिमा सृष्ट्यादिसामर्थ्यरूपिणी स्थूलादिशरीरत्रयैलक्षण्यात् अजरा सत्ता-
सामान्यातिद्वारा भूतचित्सामान्यरूपत्वात् महत्तरा काचन पुराणी चिरन्तना
चिच्छक्तिर्विजयते ॥ १ ॥ सेयं चिच्छक्तिः कीदृशीत्यत आह—नवयोनिमिति ।
यामाश्रिय नवयोनिं नवयोनयः महात्रिपुरसुन्दर्यादिशक्तयः सर्वानन्दमयादिनव-
चक्राणि च यमनियमासनप्राणायामप्रस्याहारधारणाध्यानसमाधिसहजयोगभेदेन
नवैव योगाश्च तथा नवचक्रवासिन्यः नवयोगिन्यश्च दीर्घिरे प्रकाशन्ते नवानां
महीनां देवताऽयारभूमीनां चक्राधिनाथाः स्योनाः द्वारपालिन्यश्च कामेश्वर्यादि-
भद्राश्च योन्यादिनवसुद्वाश्च ॥ २ ॥

चिच्छक्ति प्रति प्रार्थना

एका स आसीत् प्रथमा सा नवासीदा सोनविंशादा सोनविंशात् ।
चत्वारिंशादथ तिस्रः ^१समिधा उशतीरिव मातरो माऽऽविशन्तु ॥
^२ऊर्ध्वज्वलनं ज्योतिरग्रे तमो वै तिरश्चीनमजरं तद्रजोऽभूत् ।
आनन्दनं मोदनं ज्योतिरिन्द्रोरेता उ वै मण्डला मण्डयन्ति ॥ ४ ॥

यामाश्रिय सदा दीर्घिरे सेयं प्रथमा प्रधाना एकैवासीत् । नवभद्रादयः
तद्विना इत्यत आह—सेति । सैव नवभद्रादयः आसीत् ज्ञानकर्माक्षप्राणपञ्च-
कान्तःकरणचतुष्टयभेदेन एकोनविंशात् तत्त्वग्रामात् याः शक्तयो निष्पन्नाः
तत्स्वरूपेणापि इथमेवास । किंच कर्मज्ञानाक्षप्राणपञ्चकान्तःकरणचतुष्टयविषय-

^१ समिद्वा—अ २.

^२ ऊर्ध्वज्वलज्वलनं—सु, उ. ऊर्ध्वज्वलनं—उ १.

जातपञ्चभूतोपप्राणभेदेन एकोनत्रिशत्तत्वग्रामात् या: शक्तयो निष्पन्नाः तद्वैषणापि
इयमेवास । किंच चतुर्दशाक्षाधीशतूलासूलाविद्याकर्मत्रयविक्षेपावरणमुदितादितुण-
चतुष्यविश्वविद्वादितुयंप्राज्ञान्तभेदेन चत्वारिंशच्छक्तयः या विद्यन्ते तद्वैषणापि
इयमेवासेयर्थः । सम्यगिद्राः समिधाः क्रियाज्ञानेच्छाऽऽत्मकज्ञानविज्ञानसम्य-
ज्ञानशक्तयः तिस्तुः स्वस्वसुतान् प्रति उशीतीः उशायः स्वात्मजक्षेमकामिन्यः मातर
इव मा मां ब्रह्मपदवीमातुमुद्युक्तं आविशन्तु अजडक्रियाज्ञानेच्छाशक्तयः मां
प्रविशन्त्वयर्थः ॥ ३ ॥ किंच—ऊर्ध्वेति । “अथ तत ऊर्ध्वं उदेता”,
“अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते,” “ज्योतिज्वलति ब्रह्माहमस्मि” इति
श्रुत्यनुरोधेन पराकृपञ्चेन्वनमाश्रित्य तत ऊर्ध्वं ज्वलतीति ऊर्ध्वज्वलनं
प्रत्यज्योतिः अग्रे पराग्वत्युदयात् पूर्वमेव सदा मे॒भूत् तद्वैपरीत्येन तिरश्चीनं
पराग्रूपं तमः रजः सत्त्वं च स्वात्तपरागभावसुत्सृज्य अजरं ब्रह्म अभूत् । एवं
ग्रसित्वा अहं ब्रह्मास्मीति प्रत्यगभिन्नब्रह्मभावेन आ समन्तान्नदति स्वातिरिक्तं न
किंचिदस्तीति मोदत इति आनन्दनं मोदनं ज्योतिः स्वातिरिक्तव्यान्तप्रास-
प्रत्यगभिन्नपरमात्म-इन्द्रोः ग्रद्विजयते न हि तदतिरिक्तमस्ति तदेवाहमस्मीति या
वै खण्डमण्डलाकाराखण्डसविकल्पनिर्विकल्पवृत्तय एता मण्डयन्ति मां ब्रह्म-
भावापन्नमलंकुर्वन्ति ता अपि ब्रह्मणि विलीयन्ते । ततः परमात्मा निष्प्रति-
योगिकाद्वैतरूपेण अवशिष्यत इत्यर्थः ॥ ४ ॥

कामेश्वरस्वरूपम्

यास्तिस्त्वो रेखाः सदनानि भूखीस्त्रिविष्टपास्त्रिगुणास्त्रिप्रकाराः ।
एतत्त्वयं पूरकं पूरकाणां ^२मन्त्रप्रतते मदनो मदन्या ॥ ९ ॥

याः पुनः तिस्त्रो रेखाः जडक्रियाज्ञानेच्छाशक्तयः यानि सदनानि
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिरुयस्थानानि लोचनकण्ठहृदयसहस्रारचकाणि भूस्त्रीरिति

¹ प्रकाशाः—क.

² मन्त्रप्रथते—अ १, अ २, क. मन्त्रः प्रथते—उ. मन्त्री प्रथते—मु, अ.

भूमुखः सुवर्गिति त्रिलोकाः त्रिविष्टपाः तमआदिगुणाः तैत्रैकैकगुणस्य तमस्तम-इल्यादिभेदेन त्रित्रिप्रकाराश्च यामाश्रित्य वर्तन्ते, त्रिरेखात्रिविष्टपत्रिगुणतया यदुक्तं एतत्त्रयं पूरकाणां ब्राह्म्यादिस्वचक्रावरणानामपि रेखाविष्टपगुणाभिधानकामेश्वर्या-दिशक्तिर्यं पूरकं प्रधानमित्यर्थः । साङ्गवरणदेवतां विज्ञाय ये स्वचक्रमर्चयन्ति ते स्वधाम त्रैपुरं विशान्तीयाह—मन्त्रेति । मन्त्रप्रतते आदिविद्यातदङ्गदेवतामन्त्रप्रतते श्रीचक्र मदन्या कामिन्या मध्यत्रिकोणरूपिण्या चिच्छक्त्या सह बिन्दुरूपी मदनः कामेश्वरो विजयते ॥ ५ ॥

आवरणदेवताः

मदन्तिका मानिनी मङ्गला च सुभगा च सा सुन्दरी सिद्धिमत्ता ।
लज्जा मतिस्तुष्टिरिष्टा च पुष्टा लक्ष्मीरूपा ललिता लालपन्ती ॥ ६ ॥
तत्परिवारावरणदेवतास्तु मदन्तिकेत्यादिपञ्चदशनिया भवन्ति ॥ ६ ॥

शिवकामसुन्दरीविद्याफलम्

इमां विज्ञाय ^१सुधया मदन्ती परिसृता तर्पयन्तः स्वपीठम् ।
नाकस्य पृष्ठे महतो वसन्ति परं धाम त्रैपुरं चाविशन्ति ॥ ७ ॥

एवं परिवारदैवतैः या परिसृता परितः सेविता सेयं सुधया मदन्ती स्वातिरिक्तं न किञ्चिदस्ति अहमेवेदं सर्वं इति स्वरूपानुसन्धानविस्मृतस्वातिरिक्ता चिच्छक्तिः शिवेन साकं विजयते । ये मुमुक्षवः इमां शिवकामसुन्दरीं निष्प्रतियोगिकचिन्मात्रपर्यवसन्नां विज्ञाय तज्ज्ञानसमकालं ते तत्पदं यान्ति । य एवं यदि ज्ञातुमशक्तास्ते तदा निष्कामविद्या यावज्जीवं स्वपीठं श्रीचक्रं स्वर्णाश्रमानुरोधेन क्षीरादिभिः तर्पयन्तः सन्तः कालं नयन्ति अथ देहावसानानन्तरं महतो नाकस्य पृष्ठे श्रीपुरे ज्ञानाभ्यासं कुर्वन्त आभूतसंपूर्वं वसन्ति ततः त्रैपुरं परं धाम विशन्ति कृतकृत्यपदं भजन्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥

^१ सुधया—उ १.

आदिमूलविद्योदारः

कामो योनिः कामकला वज्रपाणिगुहा हसा मातरिश्वाऽभ्रमिन्दः ।

पुनर्गुहा सकला मायया च पुरुच्येषा विश्वमाताऽदिविद्या ॥८॥

आदिमूलविद्यामुद्धरति — काम इति । मूलविद्या देव्युपनिषदि व्याख्याता ॥

विरक्तानां आदिविद्याज्ञानफलम्

षष्ठं सप्तममथ वह्निसारथिमस्या मूलत्रिकमादेशयन्तः ।

कथ्यं कर्वि कल्पकं काममीशं तुष्टुवांसो अमृतत्वं भजन्ते ॥९॥

केवलविरक्तानामादिविद्यासारं तद्वयेयवस्तु तज्ज्ञानफलं चाह—षष्ठमिति ।
 मूलविद्यायाः षष्ठं अक्षरं हेति शिवबीजं तत्सप्तमं सेति शक्तिबीजं
 पुनः वह्निसारथिः केति कामेशबीजं एवं शिवसंपुटितशक्तिबीजं एवं अस्या
 आदिविद्यायाः हसकेति मूलत्रिकं आदेशयन्तो वाचोपांशुतया जपन्तः मनसा
 वाचा श्रुतिशिरोभिरतन्त्रिनिरसनोपायतः कथ्यं अशब्दमस्पर्शमिति कर्वि क्रान्तदर्शिनं
 सर्वज्ञं स्वातिरेकेण सर्वं नास्तीति ज्ञत्वात् जीवेशात्मना व्यष्टिसमष्टिप्रपञ्चकल्पकं,
 यद्वा स्वातिरिक्तजीवशिवतत्कल्पनीयव्यष्टिसमष्टिप्रपञ्चजातं नेतीति स्वातिरिक्ताप-
 वादकृद्वदान्तशास्त्रकल्पकं निश्चितश्रुत्यनुरोधेन वेदशास्त्राविर्भावहेतुत्वात्,
 यथाकामं सर्वापहवसिद्ध्रहस्यमात्रतयाऽवस्थातुमीशत्वात् काममीशं तुष्टुवांसः
 ब्रह्माहमस्मीति स्तुर्ति कुर्वन्तः सुमुक्षवः अमृतत्वं कैवल्यं भजन्ते विदेहमुक्ता
 भवन्तीत्यर्थः ॥९॥

देवीज्ञानफलम्

पुरं हन्त्रीमुखं ^१विश्वमातृ रवे रेखा स्वरमध्यं तदेषा ।

बृहत्तिथिर्दशैपञ्चादिनित्या सषोडशिकं पुरमध्यं विभर्ति ॥१०॥

^१ विश्वमाभू—क. विश्वमात्म—अ १.

^२ पञ्चाचनि—अ, अ २, क.

या पोडशावयवपुरमध्यं विभर्ति तत्स्वरूपं तज्ज्ञानफलमाह—पुरमिति । भक्तानुग्रहायैवं रूपं या विभर्ति तामेव विश्वमातुर्वर्णक्ति निष्कामविद्या ज्ञात्वा स्वस्वभावानुरोधेन तत्तत्फलमेतीत्युक्तं, तत्र सा किं किं रूपं विभर्तीत्यत्र—“पुरमेकादशद्वारं” इति श्रुत्या पुरं स्वाविद्यापदतत्कार्यजातं विश्वविश्वाद्य-विकल्पानुज्ञैकरसान्तत्रिपञ्चदशतत्त्वमिः तत् विभर्तीत्यर्थः । किं च हसकेति हन्त्रीमुखं आदिविद्यासाररूपं विभर्तीति सर्वत्रानुषेष्यते रवेः रेखा आदित्य-मण्डलरूपं ई ओँ इति वा स्वरमध्यं यत् तदेषा देवी विभर्ति । बृहत्तिथिरिति निमेषादिकल्पान्तकालविशेषः दशपञ्चादिनित्या पञ्चदशतिथिवारनक्षत्रादिरूपं नित्यदेवताभावमापन्नपञ्चदशतिथिभिः सह बृहत्तिथिरूपं सषोडशिकं पूर्वोक्त-पुरमध्यं स्वाविद्यापदारोपाधोरश्वररूपं विभर्ति । एवं देवतापरिग्रहोपाधिषु यत्र यत्र यन्मनः स्पृहयति तत्तत्परदेवताधिया निष्कामचित्ताच्छ्रितमुनिनोपास्यं भवति, तेनायं चित्तशुद्धिप्राप्यज्ञानद्वारा क्रुतक्रुत्यो भवेदित्यर्थः ॥ १० ॥

मन्दाधिकारिणां ध्यानविशेषः

यद्रा मण्डलाद्वा स्तनविम्बमेकं मुखं चाधस्त्रीणि गुहासदनानि ।
कामीकलां कामरूपां चिकित्वा नरो जायते कामरूपश्च ^१काम्यः ॥

एवं ध्यातुमशक्तानां सकामानां वा ध्यानमेदमाह—यद्देति । र्वीन्द्रादि-मण्डलात् आविर्भूतां स्तनविम्बमेकं मुखं चाधः इत्युपलक्षितसर्वाङ्गसुन्दरीं त्रीणि गुहासदनानि इत्यनेन स्थूलसूक्ष्मकारणमेदेन देहत्रयगुहासनां कामिनः परमेश्वरस्य कलां स्वभक्तपटलचित्तप्राहककामरूपां चिच्छर्णक्ति चिकित्वा ध्यात्वा कामनापूरितचित्तः काम्यो नरः स्वकामनानुरूपेण कामरूपश्च भवति कामितार्थभाकृ भवतीति यत्तत्सामान्यफलमित्यर्थः । काम्यफलस्य जन्मादिहेतुत्वेन त्रैवर्णिकैः मुमुक्षुभिः काम्योपासना न कार्येत्यत्र—

^१ कामः—अ, अ २, क.

मोक्षमिच्छसि चेत् ब्रह्मन् कामनोपासनं यज ।
निष्कामाद्वितीयवृत्त्या मामुपास्य विमोक्ष्यसे ॥

इति स्मृतेः । त्रैवर्णिकैः निष्कामबुद्धया वाममार्गाचारोऽपि चित्तशुद्धिप्राप्यज्ञान-
हेतुरिति चेत्र, परधर्मत्वात् । न हि परधर्माचरणं कृत्वा यः कोऽपि स्वातिरिक्त-
ध्रमतो मोक्षं पारयति परधर्मानुष्ठानस्य अनर्थेहेतुत्वात् इत्यत्र—

श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात् स्वनुष्ठितात् ।
स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥

इति स्मृतेः । त्रैवर्णिकैरपि चित्तशुद्धयर्थं चिच्छक्त्युपासना कर्तव्येति चेत् ,
सत्यं दक्षिणाचारेण कर्तव्यम् । त्रैवर्णिकानां निष्कामधिया दक्षिणमार्गाचरणं
कर्तव्यमियत्र—“निष्कामानामेव श्रीविद्यासिद्धिः न कदाऽपि सकामानाम्”
इत्यादिश्रुतेः ॥ ११ ॥

अथमाधिकारिणां अनुष्ठानं तत्कलं च

परिसृतं झषमाजं पलं च भक्तानि ^१योनिः सुपरिष्कृताश्च ।
निवेदयन् देवतायै महत्यै स्वात्मीकृते सुकृते सिद्धिमेति ॥ १२ ॥
सृण्येव सितया विश्वैर्चर्षणिः पाशेनैव प्रतिबन्धात्यभीकान् ।
इषुभिः पञ्चभिर्धनुषा च विद्धयादिशक्तिररुणा विश्वजन्या ॥ १३ ॥

शूद्रादीनां निर्विद्यत्वेन स्वच्छन्दनाचारत्वात् , “तूष्णीं शूद्रं अजनयत् ।
तस्माच्छूद्रो निर्विद्योऽभवत्” इति श्रुत्यनुरोधेन शूद्रो निर्विद्यः सन् स्वच्छन्दचारी
भूत्वा वामाचारानुकूलद्रव्यसेवी भवति स्वशरीरभोगायेदं मध्वादिसेवनमियपेक्षया
देवताऽऽराधनधियाचरणस्य वरत्वात् एवमनुष्ठाता शूद्रः स्वभावनानुरोधेन
सिद्धिमेतीत्याह—परिसृतमिति । परिसृतं यथावत् संस्कृतं झषमाजं पलं , च-
शब्दात् मद्यादिर्गृह्यते, भक्तानि अन्नानि योनिरिति स्पष्टमवगम्यते । एवं

^१ योनीः—उ, मु

^२ चर्षणीः—उ १.

स्वभोज्यद्वये स्वात्मोपभोगविद्यं लक्ष्यता पूर्वं देवतायै निवेद्य ततः स्वात्म-
सात्करणात् अयमपि सुकृते लोके सिद्धिमेतीति । तथाऽपि शूद्रसामान्येन एवं
कर्तव्यमिति न हि नियमोऽस्तीयर्थः । स्वस्ववर्णानुरोधेन सर्वैरपि चित्तशुद्ध्यर्थं
देवतोपासना कार्येत्यत्र—“विप्राः क्षोणिभुजो विशस्तदितरे क्षीराज्यमध्वासवैः”
इति, “चतुर्थपर्याये निवृत्तिरिष्टा” इति च स्मृतेः ॥ १२ ॥ एवं अनुष्ठातुः
देवताप्रातिकूलयेन वन्धनमाह—सृष्टेवेति । सितया सरस्वत्या विश्वजन्या
विश्वजन्या लक्ष्म्या च सह आदिशक्तिररुणा गौरी विश्वं तदुपलक्षिताविद्या-
पदतत्कार्यजातं स्वातिरिक्तप्रपञ्चं निर्विशेषब्रह्मज्ञानविज्ञानसम्यज्ञानतत्त्वज्ञानरूपेण
निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रावशेषतया चर्षयत्युपसंहरत्यपह्रवं करोतीति विश्वचर्षणिः
ब्रह्ममात्रविद्या भूत्वा अनयैव सृण्या सृत्या काम्यवर्त्मना सुमुक्षुभिरनादरणीयेन य
उपासते तान् इदं मे स्यात् इदं मे स्यात् इदं मा भूत् इत्यभितः परितः
स्वातिरिक्तविषये कामयन्तीति अभीकान् कामिनः जननमरणपरंपराहेतुस्वाति-
रिक्तस्तितापाशैः स्वाज्ञानवृत्तिभिः गाढं निरुच्छ्वासं प्रतिबन्धाति सम्यग्बद्धा संसार-
सागरमहावर्ते पातयति । यथा ते पुनः संसारभ्रमणात् बहिः न गच्छन्ति तथा
पञ्चबाणेषुभिः धनुषा च विद्धुति वेदनं करोति न कदाऽपि तान् प्रत्यङ्गसुखान्
करोतीत्यर्थः । तथा चेष्वरस्मृतिः—

तानहं द्विषतः कूरान् संसारेषु नराधमान् ।
क्षिपाम्यजस्तमशुभान् आसुरीष्वेव योनिषु ॥
आसुरीं योनिमापन्नाः मूढा जन्मनि जन्मनि ।
मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गतिम् ॥

इत्यादिः ॥ १३ ॥

निष्कामोपासकस्य ब्रह्मत्वप्राप्तिः

भगः शक्तिर्भगवान् काम ईश उभा दाताराविह सौभगानाम् ।
समप्रधानौ समसत्त्वौ समोजौ तयोः शक्तिरजरा विश्वयोनिः ॥

परिसृता हविषा भावितेन प्रमंकोचे गलिते वैमनस्कः ।

शर्वः सर्वस्य जगतो विधाता धर्ता हर्ता विश्वरूपत्वमेति ॥ १९ ॥

इयं महोपनिषत्त्रैपुर्या^१ यामक्षयं^२ परमा गीर्भिरीद्दे ।

एषर्यनुः परमेतत्र सामायमथर्वेयमन्या च विद्या ॥ १६ ॥

ॐ हीमों हीमित्युपनिषत् ॥ १७ ॥

यः कोऽपि काम्यसृति विहाय निष्कामविद्या श्रुतिसूत्यनुगृहीतशिष्टा-
चारानुरोधेन चिच्छक्ति समप्रधानतयोपास्ते सोऽमनस्कत्वमेत्य कृतकृत्यो
भवतीत्याह—भग इति । सकामनिष्कामभक्तपठलप्रवृत्तिनिवृत्तिमार्गप्रवर्तनशक्तिः
चिच्छक्तिः त्रिपुरा च भगः षड्गैश्वर्यसंपन्नः भगवान् कामः ईशः कामेश्वरश्च
ताद्वाभावपि चित्सामान्यात्मना समप्रधानौ समसत्त्वौ समोजौ दयाकलेवरौ
भूत्वा इह अस्मिन्नेव जन्मनि येषां निष्कामानां आशयाः सुभगाः
ब्रह्मगोचरा भवन्ति सौभगाः तेषां तद्वावानुरोधेन सविशेषनिर्विशेषब्रह्मपद-
दातारौ भवतः । तयोः दयालङ्घोः शक्तिशिवयोः मध्ये शारीरत्रयविलक्षणेयं
अज्जरा विश्वयोनिः विश्वमाता शक्तिः परमदयातनुर्भूत्वा निष्कामविद्या
स्वोपासकभावितेन ज्ञानविज्ञानसम्यञ्जानहविषा परिसृता संतुता सती
स्वभक्तप्रसादकारिणी विक्षेपावरणे प्रसंकोचे गलिते कृत्वा शिवेन साकं स्वयं
स्वोपासकात्मतयाऽवशिष्टा भवति । ततः अयमुपासकः स्वाज्ञविकलिपत-
स्वातिरिक्तप्रपञ्चवैमनस्को भूत्वा सर्वस्य जगतो स्त्रष्टा धर्ता पालयिता
हर्ता उपसंहर्ता शर्वश्च ब्रह्मविष्णुमहेश्वरो भूत्वा विश्वरूपत्वं विश्वारोपापवादाधि-
करणब्रह्मतामपि एति इत्यर्थः ॥ १४-१९ ॥ केयं दयातनुश्रिच्छक्तिः इत्यत
आह—इयमिति । ऋगादिचतुर्वेदः एवं अन्या च चतुष्षष्ठिकलाविद्या च
यामक्षयसंविद्रूपां परमा गीर्भिः सृष्ट्यादिदशप्रणवैः अयोत्तरसहस्रमहा-
वाक्यैरपि ईद्दे

^१ यामक्षरं—अ २.

^२ परमो—अ, अ २, क, मु.

महाचिदेकैवेहास्ति महासत्तेति योच्यते ।
 निष्कळङ्गा समा शुद्धा निरहंकाररूपिणी ॥
 सकृदिभाता विमला नित्योदयवती समा ।
 सा ब्रह्मपरमात्मेति नामभिः परिगीयते ॥

इति स्तौति या त्रैपुरीति विख्याता सेयं महोपनिषत् ब्रह्मविद्या निष्प्रतियोगिक-
 ब्रह्मात्रपर्यवसन्ना विजयते इत्यर्थः ॥ १६ ॥ तत्त्वुः कीदर्शी इत्यत्र ॐ ह्रीं इति
 ओकारार्थतश्चित्वं ह्रींकारार्थतश्चित्तक्तिवं चेति चिच्छक्तिरित्युच्यते । आवृत्ति-
 रादरार्था । इत्युपनिषच्छब्दः त्रिपुरोपनिषत्समात्यर्थः ॥ १७ ॥

श्रीवासुदेवेन्द्रशिष्योपनिषद्ब्रह्मयोगिना ।
 त्रिपुरोपनिषद्व्याख्या लिखिता स्वात्मगोचरा ।
 त्रिपुरोपनिषद्व्याख्याग्रन्थजातं शतं स्मृतम् ॥

इति श्रीमदीशाश्रयोत्तरशतोपनिषच्छास्त्रविवरणे द्वयशीतिसङ्घायापूरकं
 त्रिपुरोपनिषद्विवरणं सम्पूर्णम् ॥

त्रिपुरातापिन्युपनिषत्

भद्रं कणेभिः—इति शान्तिः

प्रथमोपनिषत्

त्रिपुरास्वरूपम्

अथैतस्मिन्नन्तरे भगवान् प्राजापत्यं वैष्णवं विलयकारणं
रूपमाश्रित्य त्रिपुराऽभिधा भगवतीत्येवमादिशक्त्या भूर्भुवः स्वर्हीणि
स्वर्गभूपातालानि त्रिपुराणि हरमायाऽत्मकेन ह्रींकारेण हृष्टेखारूप्या
भगवती त्रिकूटावसाने निलये विलये धान्नि महसा घोरेण व्याप्नोति ।
सैवेयं भगवती त्रिपुरोति व्यापठ्यते ॥ १ ॥

त्रिपुरातापिनीविद्यावेद्यच्छक्तिविग्रहम् ।

वस्तुतश्चिन्मात्ररूपं परं तत्त्वं भजाम्यहम् ॥

इह खलु अथर्वणवेदप्रविभक्तेयं त्रिपुरातापिन्युपनिषत् उपासनाकाण्ड-
प्रकटनव्यग्रा निर्विशेषब्रह्मात्रपर्यवसन्ना विजयते । अस्याः स्वल्पग्रन्थयो
विवरणमारभ्यते । यथोक्ताधिकारिण उपलभ्य आदौ त्रिपुरास्वरूपं श्रुतिः
प्रकटयति—अथेति । अथ प्राण्यदृष्टपरिपाकानन्तरं एतस्मिन् अविद्यापदान्तरे

परमदयाक्लुः भगवान् सदाशिवः परमेश्वरः ब्रह्मविष्णुरुद्ररूपमाश्रित्य सत्य-
वैकुण्ठकलासाख्यपुरत्रयाधिपत्यतः त्रिपुराभिधा भगवतीत्येवं स्वीयया आदि-
शक्त्या भूर्भुवःस्वखीणि स्वर्गभूपाताळानि वा त्रिपुराणि शिवशक्तिरूपेण
हींकारेण या सर्वप्राणिहृदि प्रत्यग्रूपेण विद्योतमाना हृलेखाख्या भगवती
स्वाविद्याऽण्डत्रिकूटावसाने भूयुगोपरि, यद्वा वाग्भवादित्रिकूटावसाने, निलये
गुणसाम्यर्थांठ चित्सामान्यरूपे स्वातिरिक्तप्रपञ्चविलये धात्रि घोरेण महसा
तेजसा व्याप्नोति । सर्वेयं भगवती सर्वैः त्रिपुरेति गीयते इत्यर्थः ॥ १ ॥

त्रिपुरामहामन्तुः

तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि ।

विद्यो यो नः प्रचोदयात् परो रजसे सावदोम् ॥ २ ॥

जातवेदसे सुनवाम सोममरातीयतो निद्रहाति वेदः ।

स नः पर्षदति दुर्गाणि विश्वा नावेव सिन्धुं दुरितात्यस्मिः ॥ ३ ॥

अथम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ।

उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् ॥ ४ ॥

शताक्षरी परमा विद्या त्रयीमयी साष्टार्णा त्रिपुरा परमेश्वरी ।

आद्यानि चत्वारि पदानि परब्रह्म^१विकासीनि । द्वितीयानि शक्तानि ।

तृतीयानि शैवानि ॥ ५ ॥

सदाशिवशक्तेः त्रिपुरायाः चिच्छक्तिरूपतया तद्वेचराष्ट्रोत्तरशताक्षरीमन्त्रं
प्रकाशयति— तदिति । इयं अष्टोत्तरशताक्षरीमन्त्रानुष्टानात् त्रिपुरा प्रसीद-
तीत्यर्थः ॥ २-४ ॥ त्रयीमयी वेदत्रयस्वरूपिणी । तत्सवितुरिति आद्यानि

^१ विकासीनी—अ १, अ २, क, उ.

चत्वारि पदानि परब्रह्मविकासीनि । जातवेदस इति द्वितीयानि शाक्तानि ।
त्र्यम्बकमिति तृतीयानि शैवानि ॥ ५ ॥

शिवशक्तियोगात् प्रपञ्चसुष्ठिः

तत्र लोका वेदाः शास्त्राणि पुराणानि धर्माणि वै चिकित्सितानि ज्योतीषिं शिवशक्तियोगादित्येवं वटना व्यापठ्यते ॥ ६ ॥

एवं चिच्छिवशक्तियोगादेव लोकादिः जायत इत्याह—तत्रेति । भूरादिचतुर्दशलोकाः । ऋगादिचत्वारो वेदाः । भरतमन्तशब्दादिष्ट शास्त्राणि । भागवतादीनि पुराणानि । मन्वादिप्रणीतानि धर्माणि सर्वाणि धर्मशास्त्राणि वै चिकित्सितानि भिषकशास्त्राणि । ज्योतीषिं ज्योतिशशास्त्राणि । एतानि सर्वाणि, यदुक्तं अनुक्तं वै तत् सर्वं शिवशक्तियोगादेव जायते इत्यर्थः ॥ ६ ॥

वाग्भवकूटस्य गायत्र्या समन्वयः

अथैतस्य परं गहरं व्याख्यास्यामः । महामनुसमुद्भवं
तदिति ब्रह्म शाश्वतं परो भगवान् निर्लक्षणो निरञ्जनो निरूपाधिरा-
धिरहितो देवः उन्मीलते पश्यति विकासते चैतन्यभावं कामयत
इति स एको देवः शिवरूपी दृश्यत्वेन विकासते यतिषु यज्ञेषु
योगिषु कामयते कामं जायते । स एष निरञ्जनोऽकामत्वेनोऽज्जृम्भते
अकच्चटतपयशान् सृजते । तस्मादीधरः कामोऽभिधीयते । तत्परिभाषया
कामः कक्करं व्याप्नोति । काम एवेदं तत्तदिति कक्कारो गृह्णते ।
तस्मात्तपदार्थं इति य एवं वेद ॥ ७ ॥

सवितुर्वरेण्यमिति षूड् प्राणिप्रसवे सविता प्राणिनः सूते
प्रसूते शक्तिः सूते ॥ ८ ॥

त्रिपुरा शक्तिराद्येयं त्रिपुरा परमेश्वरी ।

महाकुण्डलिनी देवी जातवेदसमण्डलम् ॥ ९ ॥

योऽधीते सर्वे व्याप्त्यते । त्रिकोणशक्तिरेकारेण महाभागेन
प्रसूते । तसादेकार एव गृह्यते ॥ १० ॥

वेरण्यं श्रेष्ठं भजनीयमक्षरं नमस्कार्यम् । तसाद्वेरण्य-
मेकाराक्षरं गृह्यत इति य एवं वेद ॥ ११ ॥

भर्गो देवस्य धीमहीत्येवं व्याख्यास्यामः । धकारो धारणा ।
धियैव धार्यते भगवान् परमेश्वरः । भर्गो देवो मध्यवर्ति तुरीय-
मक्षरं साक्षात्तुरीयं सर्वे सर्वान्तरभूतं तुरीयाक्षरमीकारं पदानां
मध्यवर्तीत्येवं व्याख्यातं भर्गोरूपं व्याचक्षते । तसाद्भर्गो देवस्य
धीत्येव^१मीकाराक्षरं गृह्यते ॥ १२ ॥

महीत्यस्य व्याख्यानं महत्त्वं जडत्वं काठिन्यं विद्यते
यस्मिन्नक्षरे तन्महि । लकारः परं धाम । काठिन्याळ्यं सप्तागरं
सपर्वतं सप्तस्त्रीपं सकाननमुज्ज्वलद्रूपं मण्डलमेवोक्तं लकारेण ।
पृथ्वी देवी महीत्यनेन व्याचक्षते ॥ १३ ॥

धियो यो नः प्रचोदयात् । परमात्मा सदाशिव आदिभूतः
^२परः स्थाणुभूतेन लकारेण ज्योतिर्लङ्घमात्मानं धियो बुद्धयः परे
वस्तुनि ध्यानेच्छारहिते निर्विकल्पके प्रचोदयात् प्रेरयेदित्युच्चाररहितं
^३चेतसैव चिन्तयित्वा भावयेदिति ॥ १४ ॥

^१ मेकाक्षरं—अ १, अ २, क.

^२ मेकाक्षरं—अ २

^३ परस्था—अ १, अ २, क.

^४ चेतसैव—उ, उ १.

परो रजसेऽसावदोभिति तदवसाने परंज्योतिरमलं हृदि
दैवतं चैतन्यं चिल्हिङ्गं हृदयागारवासिनी हृषेखेत्यादिना स्पष्टं
वाग्भवकूटं पञ्चाक्षरं पञ्चभूतजनकं पञ्चकलामयं व्यापन्न्यत इति । य
एवं वेद ॥ १९ ॥

आदौ त्रिपुरास्वरूपं तदोचरमहामनुं तद्वाच्यशिवशक्तियोगतः स्वातिरिक्त-
प्रपञ्चसृष्टि चाभिधाय अथ परब्रह्मार्थगायत्र्याः प्रातिस्त्विकेन आदिविद्याऽभिधान-
पञ्चदशीखण्डत्रयेण समन्वयार्थमयमारंभः इत्याह—अथेति । अथ महामन्त्र-
प्रदर्शनानन्तरं तस्यैव महामनोः परं गद्बरं परमगृहार्थं श्रुतयो वयं विशेषेण
आख्यास्यामः कथयाम इत्यर्थः । किं तत् गृहार्थप्रकटनं इत्यत्र, महामनोः
तदिव्याद्यक्षरस्य आदिविद्याप्रथमखण्डाद्यक्षरस्य ककारस्य चार्थतः समन्वय
उच्यते । तत् कथं इत्यत्र—महामन्त्रिति । तत्पदलक्ष्यार्थस्य निष्प्रतियोगिक-
सन्मात्रत्वेन शाश्वतत्वम् । यः स्वरूपतः शाश्वतपदं गतः स हि परो भगवान्
लक्षणसापेक्षलक्ष्यताऽभावात् निर्लक्षणः, स्वाज्ञदृष्टिविकल्पितस्वातिरिक्तप्रसक्तावपि
तत्रात्मात्मीयाभिमानाभावात् निरञ्जनो निरुपाधिराधिरहितोऽपि देवः मूला-
विद्याबीजांशयोगतः ईश्वरत्वमवलभ्य “स ईक्षत वहु स्यां प्रजायेयेति” इति
श्रुत्यनुरोधेन उन्मीलते इत्यादि । दृश्यत्वेन विकासते जगद्बूपेण भासते । ततः
स्वान्तःस्थेषु यतिषु यज्ञेषु चानुपविश्य इदानीं ज्ञानफलं कर्मफलं वा मे स्यादिति
कामयते । एवंकामनया कामं कामफलं जायते । य एवमवस्थाऽपनोऽपि
परमेश्वरः स्वेन रूपेण स एष निरञ्जनोऽकामत्वेनोऽज्जृभते । ततोऽयं
अक्चटतपयशान् अष्टवर्गन् सृजते । यस्मादेवं सृजति तस्मादीश्वरः कामो-
ऽभिधीयते कार्यकारणयोरेकत्वात् । यस्मादेवं तस्मान् ककारः तत्पदार्थः । य
एवं वेद स सुनिः ईश्वरो भवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥ सवितुर्वेण्यमिति महामन्वंशस्यादि-
विद्याऽद्यखण्डद्वितीयवर्णात्मकैकारस्य च समन्वय उच्यते । तत् कथं इत्यत्र—

सवितुर्वरेण्यमितीति । तत्र सवितुशब्दार्थस्तु पूड़ प्राणिप्रसवे सविता प्राणिनः सूते तदभिन्ना सावित्री प्रसूते ॥ ८ ॥ सेयं सावित्री केल्यत्र—त्रिपुरा शक्तिरिति । सैव व्यष्टिरूपेण महाकुण्डलिनी देवी जातवेदसमण्डलं मूलाधारत्रिकोणं व्याप्यावतिष्ठते ॥ ९ ॥ एवंरूपां विद्यां योऽधीते सः सर्वं व्याप्यसे व्याप्तोति । त्रिकोणशक्तिः कुण्डलिनी एकारेण महाभागोन सर्वं प्रसूते सविता । यस्मादेवं तस्मादेकार एव गृह्णते ॥ १० ॥ सवितुरेकारस्य समन्वयमुक्त्वा वरेण्यैकारयोः समन्वयमाह—वरेण्यमिति । यदेकाराक्षरं सर्वकारणतया ख्यातं तदेव वरेण्यं इत्यादि । य एवं वेद स विद्वान् स्वावरेभ्यो वरिष्ठो भवतीत्यर्थः ॥ ११ ॥ भर्गो देवस्य धीतिशब्दस्य ईकारस्य च समन्वयमाह—भर्ग इति । तत्र धीत्यत्र धक्कारो धारणा । तत् कथं? धियैवेति । भर्गो देवः स्वयं ज्योतिःस्वरूपेण दीप्यमानत्वात् । तन्मध्यवर्ति तुरीयमक्षरं अर्धमात्राऽऽत्मकम् । ईकारस्यापि अक्षरसामानाधिकरण्यमाह—ईकारमिति । यस्मादेवं धीकारयोः साम्यमुक्तं तस्मात् ॥ १२ ॥ महीतिपदस्य लकारस्य च समन्वयमाह—महीति । महीत्यस्य व्याख्यानं, किं तदित्यत्र—महत्त्वमित्यादि । वीजं तु—लकार इति । धरणीमण्डलमेवोक्तम् ॥ १३ ॥ महीबीजलकारेण महीमण्डलमुक्तं, तद्वतनामरूपविलक्षणतया यो नः अस्माकं धियः ध्यानेच्छारहिते निर्विकल्पके परमात्मनि प्रचोदयात् तं ज्योतिर्लिङ्गं आत्मानं अनिर्वचनीयं ब्रह्माकारपरिणत-चेतसा सोऽहमस्मीति भावयेदित्यर्थः ॥ १४ ॥ गायत्रीतुरीयपादस्य हृलेखायाश्च समन्वयमाह—पर इति । रजसे रजसः रजउपलक्षितगुणत्रयात् यः परः सोऽसौ अहमोङ्कारार्थतुर्युयोऽस्मि यन्मत्तोऽद्वौ विप्रकृष्टं तदवसाने परञ्ज्योतिरमलं हृदि दैवतं चैतन्यं चिलिङ्गं सर्वप्राणिहृदि प्रत्यगभेदेन विद्योतमानं तदभेदेन हृदयागारवासिनी विच्छिकिः हृलेखा हीकाररूपिणीति प्रसिद्धां तत्सवितुरित्यादिना पादचतुष्येन आदिविद्याया यदाद्यं वाग्भवकूटं पञ्चाक्षरं पञ्चभूतजनकं निवृत्तिप्रतिष्ठाविद्याशान्तिशान्त्यतीतकलाभेदेन पञ्च-कलामयं स्पष्टं व्यापक्यते वाग्भवकूटं गायत्रीसमन्वयतो विस्पष्टं व्याख्यात-मित्यर्थः ॥ १५ ॥

कामकूटस्य गायत्र्या समन्वयः

अथ तु परं कामकलाभूतं कामकूटमाहुः । तत् सवितुर्वरेण्य-
मित्यादिद्वात्रिंशदक्षरीं पठित्वा तदिति परमात्मा सदाशिवोऽक्षरं विमलं
निरूपाधितादात्म्यप्रतिपादनेन हकाराक्षरं शिवरूपं ^१अनक्षरमक्षरं
व्यालिख्यत इति तत्परागव्यावृत्तिमादाय शक्ति दर्शयति ॥ १६ ॥

तत् सवितुरिति पूर्वेणाध्वना सूर्याधिश्चन्द्रिकां व्यालिख्य
मूलादिब्रह्मरन्ध्रं साक्षरमद्वितीयमाचक्षत इत्याह भगवन्तं देवं
शिवशक्त्यात्मकमेवोदितम् ॥ १७ ॥

शिवोऽयं परमं देवं शक्तिरेषा तु जीवजा ।

सूर्याचन्द्रमसोर्योगाद्वंसस्तप्तदमुच्यते ॥ १८ ॥

तस्मादुन्नजूम्भर्ते कामः कामान् कामः परः शिवः ।

कार्णोऽयं कामदेवोऽयं वरेण्यं भर्ग उच्यते ॥ १९ ॥

तत् सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवः क्षीरं ^२सेवनीयमक्षरं समधुद्धमक्षरं
परमात्मजीवात्मनोर्योगात् तदिति स्पष्टमक्षरं तृतीयं ह इति तदेव
सदाशिव एव ^३निष्कल्पयो द्यो देवोऽन्त्यमक्षरं व्याक्रियते परमं
पदम् ॥ २० ॥

धीति धारणं विद्यते नडत्वधारणं महीति लकारः शिवाध-
स्तात् लकारार्थः स्पष्टमन्त्यमक्षरं परमं चैतन्यं वियो यो नः
प्रत्रोदयात् ॥ २१ ॥

परो रजसेऽसावदोमित्येवं कूटं कामकलाऽऽलयं पड़वपरिवर्तको
वैष्णवं परमं धासैति भगवांश्चैतसाद्य एवं देद ॥ २२ ॥

^१ निरक्षरं—अ १, अ २, क, सु.

^२ सेवनीय—उ,

^३ निष्कल्पयो—क. निष्कल्पयोद्यायो—उ,

वाग्भवकूटं गायत्रीसमन्वयतो व्याख्याय ततः कामकूटमपि पूर्ववत्
गायत्रीसमन्वयपूर्वकं योजनीयमित्याह—अथेति । अथ तु परं कामकलाभूतं
कामकलापरिणतं संप्रदायविदः कामकूटमाहुः । द्वितीयखण्डात्मककामकूटप्रवि-
भक्तवर्णषट्कस्य गायत्र्या समन्वयप्रकारमाह—तदिति । पठित्वा तत्र यदाच्यं
तदिति तत्पदार्थः परमात्मा सदाशिवः यत्स्वरूपं कालत्रयेऽपि न क्षरति
तत् अक्षरं विमलं निरुपाधिकामकूटाद्यवर्णहकारस्य निरुपाधिकाक्षरतादात्म्य-
प्रतिपादनेन हकाराक्षरं शिवरूपं, न हि तच्छ्वरूपमक्षरं भवति ताल्वोष्टादि-
व्यापारानहत्वात्, किंतु अनक्षरं तत्समन्वयाभिप्रायेण अक्षरं अक्षरतया व्या-
लिख्यते व्याख्यायत इति तत्परागव्यावृत्तिमादाय शक्तिं दर्शयति परागव्या-
वृत्तिसिद्धं शिवरूपं यदेतद्विपरीतं हकाराद्यक्षरं तद्रूपपरागमावादव्यावृत्तिं परागमा-
मेवादाय हकारादिशक्तिं दर्शयति ॥ १६ ॥ तत् कथं इत्यत्र—तदिति । अध्वना
वर्तमाना । सूर्यवीजं हकारः पुरस्तात् तत्पदेन समन्वितः तदधः तत्पश्चात्
चन्द्रिका चन्द्रबीजं सकारः सवितुशब्देन समन्वयितव्यः । सवितृचैतन्यं कीदृशं
कासनमहीतीत्र मूलादिब्रह्मरन्त्रं मूलावारमारभ्य ब्रह्मरन्त्रपर्यन्तं व्याप्य
स्थितं साक्षरमद्वितीयं सकाराक्षरमपि तेनाद्वितीयमाचक्षते तद्रिदः इत्याह श्रुतिः ।
श्रुतिः किमित्याहेत्यत्र यस्तत्त्वेन सवितृत्वेन च ध्यातस्तं भगवन्तं देवं शिव-
शक्त्यात्मकमेवोदितं इत्याहेत्यर्थः ॥ १७ ॥ कथं शिवशक्त्यात्मकतेत्यत्र—शिवो-
ऽयमिति । यं देवं सवितारं ब्रह्मविदः परमं परमात्मानमाहुः सोऽयं शिवो भवति ।

अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ।

जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत् ॥

इति स्मृत्यनुरोधेन या तु जीवतया जाति । सैषा मूलशक्तिरित्यर्थः । हकारार्थः सूर्यः
तत्पदार्थः शिवः सकारार्थं चन्द्रमास्त्वं पदार्थजीवभूता प्रकृतिः तद्रूपहेयांशल्याग-
पूर्वकं तयोर्लक्ष्यभूतसूर्याच्चन्द्रमसोर्योगात् हंसः प्रत्यगमित्तपरमात्मा तत्त्वेन
पद्यत इति तत्पदं निर्विशेषं ब्रह्म उच्यते ॥ १८ ॥ ककारः कस्मादाविर्भूत
इत्यत्र—तस्मादिति । यः परः शिवः विविधान् कामान् सृजति तस्मात्
परमशिवात् कामः ककारः उज्ज्ञंभते । यत्स्वरूपं वरेण्यं भर्गः निरतिशय-

ज्योतिःस्वरूपं सोऽयं कार्णः ककारः कामदेवः परमेश्वरो भवति ॥ १९ ॥
 तत् सवितुर्वरेण्यं भग्ने देवः चिद्रातुः तत्स्वरूपस्य क्षीणाविद्याऽधारत्वात्
 क्षीरं मुमुक्षुकोटिभिः स्वात्मविद्या संवनीयमक्षरं ईश्वरचैतन्यं समधुन्नमक्षरं
 मधु स्वार्जितकर्मफलेन सह स्वात्मानमपि हन्ति भक्षयतीति समधुन्नमक्षरं जीव-
 चैतन्यं चैतन्यद्वयगतहेयांशापायसिद्धलक्ष्ययोः परमात्मजीवात्मनोर्योगात् यदेव-
 मैक्षयसिद्धं तदिति स्पष्टमक्षरं परमाक्षरं तृतीयं,

क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ।

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ॥

इति स्मृतेः । यदक्षरं तुरीयं ह इति विख्यातं तदेव सदाशिव एव तद्रत्विकारापाये
 निष्कलमषो द्योतनात्मको देवः तत्स्वरूपसेव अन्त्यमक्षरं परमाक्षरमिति व्या-
 क्रियते । किमिति ? परमं पदमिति ॥ २० ॥ धीमर्हाति यत् धारणं विद्यते
 महीगतजडत्वधारणं शिवाधस्तात् हकाराधस्तात् विद्यमानलकारार्थः स्पष्टः
 लकारवाच्यमहीगतजडत्वविकारापाये लकारो ब्रह्मेति स्पष्टोऽर्थः । यन्निर्विशेषं
 ब्रह्म तदेव अन्त्यमक्षरम् ॥ २१ ॥ कामकलाऽऽलयं कामकूटस्य वाग्भवकूटाख्य-
 कामकलाऽऽधारत्वात् । वर्णाध्वेत्यादितत्वाध्वान्तभेदेन पठदध्वपरिवर्तको मन्त्री
 वैष्णवं परमं धामैतीति । य एवं वेद स वैष्णवं धामैति, तस्मादतिरिक्तं न
 किञ्चिदस्तीति भगवानाहेत्यर्थः ॥ २२ ॥

शक्तिकूटस्य गायत्र्या समन्वयः

अैथैतसादपरं तृतीयं शक्तिकूटं प्रति॑पद्यते द्वात्रिंशाद्कर्यार्था
 गायत्र्या ॥ २३ ॥

तत् सवितुर्वरेण्यं तस्मादात्मन आकाश आकाशाद्वायुः स्फुरते
 तदधीनं वरेण्यं समुदीयमानं सवितुर्वा योग्यो जीवात्मपरमात्म-
 समुद्भवस्तं प्रकाशशक्तिरूपं जीवाक्षरं स्पष्टमापद्यते ॥ २४ ॥

¹ पाद्यते—उ.

भर्गो देवस्य धीत्यनेनाधाररूपशिवात्माक्षरं गण्यते महीत्यादिना शेषं काम्यं रमणीयं दृश्यं काम्यं रमणीयं शक्तिकूटं स्पष्टीकृतमिति ॥ २९ ॥

वाग्मवकूटं कामकूटं चैवं प्रकाशयित्वा महामनुशक्तिकूटयोरपि समन्वयमाह—अथेति । प्रतिपद्यते कयेत्यत्र—द्वात्रिंशदक्ष्यर्या गायत्र्या शक्तिकूटमपि समन्वयमहतील्यर्थः ॥ २३ ॥ तत् सवितुर्वरेण्यमिति सकाराक्षरः समन्वितः ॥ २४ ॥ भर्गो देवस्य धीत्यनेन ककारोऽपि समन्वितो भवति । महीत्यादिना लकारः समन्वितः इति ब्रेशः । शेषं धियो यो नः प्रचोदयात् परो रजसे सावदोमिति काम्यं रमणीयं दृश्यं काम्यं रमणीयं हृष्णेखाऽपि समन्विता स्यात् । एवं शक्तिकूटमपि स्पष्टीकृतमित्यर्थः ॥ २९ ॥

कामाकामविद्यां विशिष्टविद्याफलम्

एवं पञ्चदशाक्षरं त्रैपुरं योऽधीतं स सर्वान् कामानवास्रोति स सर्वान् भोगानवास्रोति स सर्वान् लोकान् जयति स सर्वा वाचो विजृम्भयति स रुद्रत्वं प्राप्नोति स वैष्णवं धाम भित्त्वा परं ब्रह्म प्राप्नोति य एवं वेद ॥ २६ ॥

कामाकामविद्यां विशिष्टविद्याफलमाह—एवमिति । वैष्णवं धाम मायाशब्दं भित्त्वा अतिक्रम्य ॥ २६ ॥

शक्तिशिवादिद्वादशविद्योद्भारः

¹एवमाद्यां विद्यामभिधायैतस्याः शक्तिकूटं शक्तिशिवाद्या ।

लोपामुद्रेयं द्वितीये धामनि ॥ २७ ॥

पूर्वेनैव मनुना विन्दुहीना शक्तिभूतहृषेखा कोधमुनिनाऽधिष्ठिता तृतीये धामनि ॥ २८ ॥

¹ इत्याद्यां—अ १, अ २, क.

² शिवाद्यां—अ १, अ २, क, मु.

पूर्वस्या एव विद्याया यद्वाग्भवकूटं तेनैव मानवीं चान्द्रीं
कौबेरीं विद्यामाचक्षते ॥ २९ ॥

मदनाधः शिवं वाग्भवम्, तदूर्ध्वं कामकलामयम्, शक्त्यूर्ध्वं
^१शक्तमिति मानवी विद्या चतुर्थे धामनि ॥ ३० ॥

शिव^२शक्त्याख्यं वाग्भवं तदेवाधः शिवशक्त्याख्यमन्यतृतीयं
चेयं चान्द्री विद्या पञ्चमे धामनि ध्येयेयम् ॥ ३१ ॥

चान्द्री कामाधः ^३शिवाद्यकामा सैव कौबेरी षष्ठे धामनि
व्याचक्षत इति य एवं वेद ॥ ३२ ॥

हितवेकारं तुरीयस्वरं सर्वादौ सूर्याचन्द्रमस्केन कामश्वर्यैवाग-
स्त्यमंज्ञा सप्तमे धामनि ॥ ३३ ॥

तृतीयमेतस्या एव पूर्वोक्तायाः कामाद्यं द्विधाऽधः कं
मदनकलाऽद्यं शक्तिबीजं वाग्भवाद्यं तयोरर्धाविशिरस्कं कृत्वा नन्दि-
विद्येयमष्टमे धामनि ॥ ३४ ॥

वाग्भवमागस्त्यं वागर्थकलामयं कामकलाऽभिधं सकलभाया-
शक्तिः प्रभाकरी विद्येयं नवमे धामनि ॥ ३५ ॥

पुनरागस्त्यं वाग्भवं शक्तिमन्यथशिवशक्तिमन्यथोर्वीमाया-
कामकलालयं चन्द्रसूर्यानङ्गाधूर्जटिमहिमायं तृतीयं षण्मुखीयं विद्या
दशमे धामनि ॥ ३६ ॥

विद्याप्रकाशितया भूय एवागस्त्यविद्यां पठित्वा भूय
एवेमामन्यमायां परमशिवविद्येयमेकादशे धामनि ॥ ३७ ॥

^१ शान्तमिति—उ. ^२ शक्त्यात्मकं—अ १, अ २. ^३ शिवाद्य—उ.

भूय एवागस्त्यं पठित्वा एतस्या एव वाग्भवं यद्गनंजं
कामकलाऽऽलयं च तत्सहजं कृत्वा लोपामुद्रायाः शक्तिकूटराजं पठित्वा
वैष्णवी विद्या द्वादशे धामनि व्याचक्षत इति य एवं वेद ॥ ३८ ॥

एवं आद्यां विद्यां श्रीमत्पञ्चदशाक्षरीं खण्डशो ब्रह्मगायत्र्या समन्वितां
अभिधायैतस्याः मध्ये तृतीयं सकलहीमिति शक्तिकूटं स क इति शक्तिशिवा-
ऽऽद्या प्रथमे धामनि व्यष्टिसमष्टिजागरणे संभाव्या । हसकहलहीमिति लोपामुद्रेयं
विद्या द्वितीये धामनि व्यष्टिसमष्टिस्मै संभाव्या ॥ २७ ॥ यो लोपामुद्रामनुः
द्वितीये धामनि विन्यस्तः हसकहलही इति क्रोधमुनिना अधिष्ठिता दुर्वाससा
आराधिता सेयं तृतीये धामनि समष्टिस्वापे संभाव्येत्यर्थः ॥ २८ ॥ एवं
पूर्वस्या एव विद्यायाः लोपामुद्राविद्यायाः यद्वाग्भवकूटं योजितं तदा तेनैव
योजनेन मनुचन्द्रकुबेरे रेवमाराधितेति तामेव विद्यां संप्रदायविदः मानवीं चान्द्रीं
कौबेरीं विद्यामाचक्षते ॥ २९ ॥ तत्र मानवी विद्या केत्यत्र—मदनेति ।
मदनशब्देन कामकलामयं कादिविद्यारूपं, तदूर्ध्वं शाक्तं शक्तिकूटं सादि-
विद्यारूपं, पूर्वं हादिविद्या ततः कादिविद्या ततः सादिविद्येति प्रतिपादनात्
शक्त्यूर्ध्वमित्युक्तम् । या मनुनैवमुपासिता सेयं मानवी चतुर्थे धामनि, व्यष्टि-
जागरणरोपाधारविद्ये तदभेदेन संभाव्येत्यर्थः ॥ ३० ॥ केयं चान्द्रीं विदेत्यत्र—
शिवेति । आदौ शिवशक्त्याख्यं हादि ततः वाग्भवं कादि तदेवाधः शिव-
शक्त्याख्यं पुनर्हादि अन्यत् तृतीयं सादि च येयं खण्डचतुष्टयविशिष्टविद्या
चन्द्रेणाराधिता सेयं चान्द्री पञ्चमे धामनि व्यष्टिस्वप्रपञ्चारोपाधारतैजसे
संभाव्येत्यर्थः ॥ ३१ ॥ केयं कौबेरी विदेत्यत्र—चान्द्रीति । या चान्द्री विद्या
खण्डचतुष्टयात्मिका अभिहिता तदधः पश्चात् शिवाद्यकामा हादिविद्या योजिता
यदि तदा पञ्चखण्डात्मिकेयं विद्या कुबेरेणाराधिता सेयं कौबेरीत्युच्यते । सेयं षष्ठे
धामनि व्यष्टिस्वाप्रपञ्चारोपाधारप्राङ्गे सदा ध्येयेति व्याचक्षत इति । य एवं वेद
सोऽयं संपदा कुबेरतुल्यो भवतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥ अगस्त्यविद्या कीदृशी इत्यत्र—

हित्वेकारमिति । कादिविद्याऽलंकारतुरीयस्वरमीकारं हित्वा सर्वादौ सर्वेखण्डादौ हसेति सूर्याचन्द्रमस्केन संयोजितं यदि खण्डत्रयं तदा कामेश्वर्यै तुष्टिकरं भवति । यद्वा—एवमुपासकस्य स्वेष्टिकामश्च निरवधिकैश्वर्यं च कामेश्वर्यै भवत इत्यगस्त्येन योपासिता सेयं अगस्त्यसंज्ञा विद्योच्यते, सा सप्तमे धामनि समष्टिजाग्रत्प्रपञ्चारोपाधारे विराजि तदभेदेन ध्येयेत्यर्थः ॥ ३३ ॥ केयं नन्दिविद्येत्यत्र—तृतीयमिति । या पूर्वोक्ता अगस्त्यविद्या एतस्या अधः पूर्वं द्विवा कामाद्यं मदनकलाऽऽद्यं हहेति सेति शक्तिवीजं केति वागभवाद्यं तयोः सकारककारयोः अर्धावशिरस्कं प्लुतोच्चारणभवार्धमात्रामस्तकं कृत्वा येयं नन्दिनोपासिता सेयं नन्दिविद्या अष्टमे धामनि समष्टिस्वप्रपञ्चारोपाधारसूत्रात्मनि तदभेदेन चिन्त्येयमित्यर्थः ॥ ३४ ॥ प्रभाकरी विद्या कीदृशीत्यत्र—वागभवमिति । आदौ वागभवकूटं कादि ततः आगस्त्यं अगस्त्यविद्याकात्स्तर्ण्य वागर्थकलामयं शिवशक्त्यात्मकं कामकलाऽभिधं हादि सकलमायाशक्तिः शक्तिकूटं च एकीकृत्य या प्रभाकरेण सूर्येणवमुपासिता सेयं प्रभाकरी विद्या नवमे धामनि समष्टिस्वप्रपञ्चारोपाधारवीजेश्वरात्मनि तदभेदेन ध्येयेत्यर्थः ॥ ३५ ॥ षण्मुखी विद्या कीदृशीत्यत्र—पुनरागस्त्यमिति । वागभवं कादि, हीमिति शक्तिवीजं, क्लीमिति मन्मथवीजं, हंस इति शिवशक्तिवीजे, पुनर्मन्मथवीजं क्लीमिति, लमित्युर्वीबीजं, हीमिति मायाबीजं, कामकलाऽऽलयं हादिषडक्षरं, सोऽहमिति चन्द्रसूर्यवीजे, क्लीमित्यनङ्गवीजं, हमिति धूर्जटिबीजं, स इति महिमाबीजं, पुनः तृतीयं हंसः सोऽहं हंसः इति, एवं षण्मुखेनोपासिता षण्मुखीयं विद्या दशमे धामनि व्यष्टिसमष्ट्यात्मकजाग्रत्प्रपञ्चापवादाधिकरण ओतृचैतन्ये तदभेदेन भावयेदित्यर्थः ॥ ३६ ॥ परमशिवविद्या कीदृशीत्यत्र—विद्येति । पूर्वोक्तषण्मुखीविद्याप्रकाशितया षण्मुखीविद्यात्वेन या प्रकाशिता तया साकं भूय एव आगस्त्यविद्यां पठित्वा भूय एवेमामन्त्यमायां अन्यमां तुर्यरूपिणीमधिष्ठाय यः शिवः सर्वसाक्षी भवति सेयं परमशिवविद्या, षण्मुख्यगस्त्यविद्याद्वयं मिलितं चेत् परमशिवविद्या भवति, सेयमेकादशे धामनि समष्टिस्वप्रपञ्चापवादाधिकरणेऽनुज्ञातृचैतन्ये तदभेदेन भावनीया

इयमित्यर्थः ॥ ३७ ॥ केयं वैष्णवी विद्येत्यत्र—भूय इति । अगस्त्यविद्यया साकं वाग्भवं कादि यद्गनजं धनदं कौबेरं कामकलाऽऽलयं च हादिष्टकं तत्सहजं कृत्वा एकीकृत्य पूर्वोक्तलोपामुद्रायाः हादिविद्यायाः परिणतं सादिशक्तिकूटराजं पठित्वा एतत्सर्वं चित्सामान्यमहाविद्याऽऽत्मकं सम्यज्ञानखूपं विष्णुना अधिष्ठितमिति वैष्णवी विद्येत्युच्यते । सेयं द्वादशे धामनि व्यष्टिसमष्ट्यात्मकजग्रत्स्वभ-सुषुप्तिप्रपञ्चापवादाधिकरणे अनुज्ञैकरसचेतन्ये तदभेदेन भावनीयेति । य एवं वेद स विष्णुरेव भवतीत्यर्थः ॥ ३८ ॥

अथ द्वादशविद्यामुद्भरति-- एवमित्यादिना । आदिविद्या तु क ए ई ल हीं, हसकहलहीं, सकलहीम् । अत्राद्यखण्डं वाग्भवकूटं, द्वितीयं कामकूटं, तृतीयं शक्तिकूटम् । व्यष्टिसमष्टिजाग्रदादिद्वादशविद्यामसु भावनीयशक्तिशिवादिद्वादशविद्योच्यते । सक इति शक्तिशिवविद्या (१), हसकहलहीमिति लोपामुद्राविद्या (२), हसकहलही इति क्रोधमुनिविद्या (३), हसकहलहीं क ए ई ल हीं सकलहीं इति मानवी विद्या (४), हसकहलहीं क ए ई ल हीं हसकहलहीं सकलहीं इति चान्द्री विद्या (५), हसकहलहीं क ए ई ल हीं हसकहलहीं सकलहीं हसकहलहीं इति कौबेरी विद्या (६), हसकएलहीं हसहसकहलहीं हससकलहीं इति अगस्त्यविद्या (७), हहसकहसकएलहीं हसहसकहलहीं हससकलहीं इति नन्दिविद्या (८), क ए ई ल हीं हसकएलहीं हसहस कहलहीं हससकलहीं हसकहलहीं सकलहीं इति प्रभाकरी विद्या (९), हीं क्ळीं हं सः क्ळीं लं हीं हसकहलहीं सोहं क्ळीं हंसः हीं हंसः सोहं हंसः इति षष्ठमुखी विद्या (१०), हीं क्ळीं हंसः क्ळीं लं हीं हसकहलहीं सोहं क्ळीं हंसः सोहं क्ळीं हंसः हीं हंसः सोहं हंसः हसकएलहीं हमहसकहलहीं हससकलहीं इति परमशिवविद्या (११), हसकएलहीं हसहसकहलहीं हससकलहीं क ए ई ल हीं हसकहलहीं सकलहीं इति वैष्णवी विद्या (१२) ॥

¹ अत्र व्याख्यापर्यालोचनेन आदौ आगस्त्यवाग्भवयोः संयोजनं युक्तं स्यादिति भाति.

² अत्र व्याख्यापर्यालोचनेन “सकलहीं” इत्यत्र “सकहलहीं” इति मन्त्रोद्धारः साधुरित्वं भाति.

महात्रिपुरादेवीध्यानप्रकारः

तान् होवाच भगवान् सर्वे यूयं श्रुत्वा पूर्वो कामाख्यां
 तुरीयरूपां तुरीयातीतां सर्वोत्कटां सर्वमन्त्रासनगतां पीठोपपीठ-
 देवतापरिवृतां सकलकलाख्यापिनीं देवतां सामोदां सपरागां सहृदयां
 सामृतां सकलां सेन्द्रियां सदोदितां ^१परां विद्यां स्पष्टीकृत्वा हृदये
 निधाय विज्ञायानिलयं गमयित्वा त्रिकूटां त्रिपुरां परमां मायां श्रेष्ठां
 परां वैष्णवीं संनिधाय हृदयकमलकर्णिकायां परां भगवतीं लक्ष्मीं
 मायां सदोदितां महावश्यकरीं मदनोन्मादनकारिणीं धनुर्बाणधारिणीं
 वाग्विजृम्भणीं चन्द्रमण्डलमध्यवर्तिनीं चन्द्रकलां सप्तदर्शीं महा-
 नित्योपस्थितां पाशाङ्कुशमनोज्जपाणिपल्लवां समुद्रदर्कनिभां त्रिणेत्रां
 विचिन्त्य देवीं महालक्ष्मीं सर्वलक्ष्मीमयीं सर्वलक्षणसंपन्नां हृदये
 चैतन्यरूपिणीं निरञ्जनां त्रिकूटाख्यां स्मितमुखीं सुन्दरीं महामायां
 सर्वसुभगां महाकुण्डलिनीं त्रिपीठमध्यवर्तिनीमकथादिश्रीपीठे परां
 भैरवीं चित्कलां महात्रिपुरां देवीं ध्यायेन्महाध्यानयोगेनेयमेवं वेदेति
 महोपनिषत् ॥ ३९ ॥

ये महाविद्यां श्रुतवन्तः तान् प्रति भगवानुवाचेत्याह—तानिति । तान्
 होवाच भगवान् सदाशिवः । किमिति—हे देवाः सर्वे यूयं मयोक्तां वक्ष्यमाणां
 च विद्यां श्रुत्वा पूर्वो कामाख्यां कामेश्वरविद्यामर्धमात्राकलातीतात्मना तुरीयरूपां
 तुरीयातीतां सर्वोत्कटां असमाहितचित्तैर्दुराराध्यां सर्वमन्त्रासनगतां समस्त-
 यन्त्रालयां पीठोपपीठदेवतापरिवृतां उद्घाणादिचतुष्पीठमध्यवर्तिपरिवारदेवता-
 वृन्दसेवितां प्राणादिनामान्त सकलकलाख्यापिनीं देवतां सामोदां स्वानन्दभरितां

^१ परमां—अ २, क, उ १.

सपरागां परचितैक्यं गच्छतीति सपरागां ब्रह्माभिनां स्वभक्तपालने सहृदयां सामृतां सकलां सेन्द्रियां निरावृतसम्यज्ज्ञानात्मना सदोदितां परां विद्यां अहं ब्रह्मास्मीति स्पष्टीकृत्वा हृदये निधाय ब्रह्मातिरिक्तं न किंचिदस्तीति विज्ञाय यददतिरिक्तमस्तीति भ्रान्तिस्तदा तामपि अनिलयं निरालम्बं ब्रह्म गमयित्वा त्रिकूटां वाङ्मया[ग्रन्थवा]दित्रिकूटार्थरूपिणीम् । स्वपदं भजतां महतां करणग्रामं स्वपदध्यानानुकूलतया वशं स्वाधीनं करोतीति महावश्यकरीम् । स्वभक्त-पटलोन्मादनकरमदनोन्मादनकारिणीम् । सरस्वत्यात्मना वाग्विजृभिणीम् । सप्तदशीं सप्तदशप्रजापतिरूपां महानित्योपस्थितां महानित्यात्वेन स्वयमुपस्थिताम् । मूलोङ्गाणजालन्धरभेदेन त्रिपीठमध्यवर्तिनीं अकथादश्रीपीठे निषण्णां परां स्वाज्ञानतत्कार्यभैरवीं ब्रह्मरूपेण ध्यात्वा कृतकृत्या भवतेत्यर्थः । यः कोऽप्येवं एनां ध्यायेत् स महाध्यानयोगेन इयं इमां एवं वेद यथावद्विदित्वा कृतकृत्यो भवेदित्यर्थः । इति महोपनिषच्छब्दः प्रथमोपनिषत्समाप्त्यर्थः ॥ ३९ ॥

इति प्रथमोपनिषत्

द्वितीयोपनिषद्

त्रिपुराविद्यामधिकृत्य प्रश्नः

अथातो जातवेदसे सुनवाम सोममित्यादि पठित्वा त्रैपुरी व्यक्तिरूप्यते ॥ १ ॥

जातवेदस इत्येकर्चमूकस्याद्यमध्यमावसानेषु तत्र स्थानेषु विलीनं बीजसागररूपं व्याचक्षेत्यृथय उच्चुः ॥ २ ॥

प्रथमोपनिषदि येयं त्रिपुरसुन्दरी प्रतिपादिता तदपरोक्षसाक्षात्कारायेयं द्वितीयोपनिषदारभ्यते—अथेति । अथ तत्साक्षात्कारार्हाधिकारिसंपत्यनन्तरं यतः

पूर्वोपनिषदर्थश्रवणे कृतेऽपि देवतासाक्षात्कारो न जायते अतः तदर्थमयमुपनिषदारम्भो युज्यते । यः कोऽपि वा परदेवतासाक्षात्कारार्थी “जातवेदसे सुनवाम सोमं” इत्यादि त्रिपुराविद्यामर्थानुसन्धानपुरस्सरं तद्वावभावितः सन् पठित्वा पठन् वर्तते तस्यैव त्रैपुरी व्यक्तिलक्ष्यते त्रिपुरासान्निध्यं भवति ॥ १ ॥ इति भगवन्सुखतः श्रुत्वा ऋष्यस्तदियत्ताबुभुत्सया भगवन्तं पृच्छन्तीत्याह— जातवेदस इति ॥ २ ॥

त्रिपुराविद्या

तान् होवाच भगवान् । जातवेदसे सुनवाम सोमं तदन्त्यम-
वाणीं विलोमेन पठित्वा प्रथमस्याद्यं तदेव दीर्घं द्वितीयस्याद्यं सुनवाम
सोममित्यनेन कौलं वामं श्रेष्ठं सोमं महासौभाग्यमाचक्षते ॥ ३ ॥

तत्कृतप्रश्नमङ्गीकृत्य तान् होवाच भगवान् । आदौ जातवेदसे सुनवाम सोमं इत्युच्चार्यं तदन्त्यमवाणीं तस्या आदिविद्यायाः सकलहीं इति अन्त्यमवाणीं हींलकसेति विलोमेन पठित्वा आदिविद्यायाः प्रथमस्य वाग्भवकूटस्य आद्यं तदेव दीर्घं का इति द्वितीयस्य कामकूटस्य आद्यं हेति वीजद्वययोगतः काहेत्युकं भवति । सेयं कुण्डलिनी शक्तिः किमाह ? कदा सुषुम्नावदनं भित्वा तदन्तः प्रविश्य ग्रन्थित्रयान्वितमूलाधारस्वाधिष्ठानमणिपूरकानाहतविशुद्धाज्ञाचक्राणि क्रमाद्विमिथ तदुपरि विद्योतमानसर्येन्दुमण्डलद्वयैक्यजसोमं अमृतं दृक्प्राणमनोग्निभिः सह सुनवाम वयं सर्वे मिलित्वा पिबाम ततः सहस्रारचक्रं प्रविश्य तत्रयतुर्यैक्यं तुर्यतुर्यैक्यं वा भजाम इत्यनेन । कुः पृथिवी तदुपलक्षिताविद्यापदतत्कार्यजातं यत्र विलयमेत्य तन्मात्रमविद्यते तत् कुळं तदेव कौळं, स्वातिरिक्तप्रपञ्चापवादाधिष्ठानं यत्सर्वाधिष्ठानं तदेव साङ्गद्विषिकलिप्ततस्वातिरिक्तप्रसन्ने वामं समर्थं, यत् स्वावशेषतयाऽवस्थातुं वामं तदेव निष्प्रतियोगिकश्रेष्ठं स्वातिरिक्तसामान्य-प्रसन्नात्, किं तत् क्लूरमिथ्यत्र सर्वप्राण्यात्मतया सर्वाहादनकरत्वात् सोमं

संशान्तखातिरिक्तम् निष्ठ्रितियोगिकब्रह्ममात्रं लोके ब्रह्मविद्वरिष्टा अपि तन्मात्रा-
वशेषलक्षणविकलेवरकैवल्यमेव महासौभाग्यमाचक्षते प्रवदन्तीर्थ्यर्थः ॥ ३ ॥

महाविद्येश्वरीविद्या

सर्वसंपत्तिभूतं प्रथमं निवृत्तिकारणं द्वितीयं स्थितिकारणं
तृतीयं सर्गकारणमित्यनेन करशुद्धिं कृत्वा त्रिपुराविद्यां स्पष्टीकृत्वा
जातवेदसे सुनवाम सोममित्यादि पठित्वा महाविद्येश्वरी-
विद्यामाचक्षते ॥ ४ ॥

त्रिपुरेश्वरीं जातवेदस इति जाते आद्यक्षरे मातृकायाः
शिरसि बैन्दवमस्तरूपिणीं कुण्डलिनीं त्रिकोणरूपिणीं चेति वा-
क्यार्थः ॥ ९ ॥

तथाविद्यसौभाग्यपदवीप्रापकोपायः कः इत्यत आह—सर्वेति । यत्सर्व-
संपत्तिप्रापकहेतुतया भवतीति सर्वसंपत्तिभूतं वाग्भवादिकूटत्रयं, तत्र प्रथमं
वाग्भवकूटं स्वातिरिक्तप्रपञ्चनिवृत्तिकारणं तस्य स्वातिरिक्तोपसंहारकप्रलयकाल-
रुद्धार्थत्वात्, द्वितीयं कामकूटं स्थितिकारणं स्वाङ्गविकलिपतप्रपञ्चजातस्य
स्वज्ञानतः स्वाज्ञानभ्रमं मोचयित्वा स्वावशेषीकृत्य परिपालकविष्णवर्थत्वात्, तृतीयं
शक्तिकूटं स्वातिरिक्तप्रपञ्चसृष्टिकारणं तस्य ब्रह्मार्थत्वात्, इत्यनेन त्रिमूर्तिविद्या
खण्डत्रयोपासनेन स्वातिरिक्तम् करोतीति करं अन्तःकरणं शुद्धिं कृत्वा
त्रिपुराविद्यां स्पष्टीकृत्वा पुनः जातवेदसे इतीमामृतं पठित्वा नित्यानुसंधानतो
या संविदुदेति तामेव सन्तो महाविद्येश्वरीविद्यामाचक्षते कथयन्तीर्थ्यर्थः ॥ ४ ॥
मन्त्रार्थमाह—त्रिपुरेति । त्रिपुरेश्वरीविद्यामधिष्ठाय जातवेदस इति जाते
वेदाद्यक्षरे अकारादिमातृकायाः शिरसि प्रणवे “बिन्दुरीश्वरसंज्ञस्तु शत्रुघ्नः”
इति श्रुत्यनुरोधेन विन्दुरेव बैन्दवं ईश्वरतत्त्वं अमृतं तद्वापन्नां अमृतरूपिणीं

सर्वप्राणिनां डीकन्दाश्रयणतः कुण्डलिनीं सूलाधारत्रिकोणरूपिणीं चेति समष्टि-
रूपेण्यममृतरूपिणी व्यष्टिरूपेण कुण्डलिनीति वाक्यार्थः ॥ ९ ॥

सर्वरक्षाकरीविद्या

एवं प्रथमस्याद्यं वाग्भवं द्वितीयं कामकलामयं जात
इत्यनेन परमात्मनोज्जृम्भणम् ॥ ६ ॥

जात इत्यादिना परमात्मा शिव उच्यते ॥ ७ ॥

जातमात्रेण कामी कामयते काममित्यादिना पूर्णं व्याचक्षते ॥ ८ ॥

तदेव सुनवाम गोत्रारूढं मध्यवर्तिनाऽमृतमध्येनाणेन
मन्त्रार्णान् स्पष्टीकृत्वा गोत्रेति नामगोत्रायामित्यादिना स्पष्टं
कामकलालयं शेषं वाममित्यादिना पूर्वोणाध्वना विद्येयं सर्वरक्षाकरी
व्याचक्षते ॥ ९ ॥

एवं प्रथमस्य प्रधानभूतस्य आदिविद्यातत्त्वस्य आद्यं वाग्भवकूटं कादि,
द्वितीयं कामकलामयं हादि, तृतीयं शक्तिकूटं सार्दीति च, एवंरूपी जात
इत्यनेन परमात्मोज्जृम्भणं एवरूपेण परमात्मैव वर्तते इत्युक्तं भवति ॥ ६ ॥
स्वाज्ञदृष्ट्या एवमुज्जृमितोऽपि स्वज्ञदृष्ट्या निर्विशेषं जात इत्यादिना परमात्मा
शिव उच्यते स्वातिरिक्तविशेषाशिवग्रासत्वात् ॥ ७ ॥ पुनः स्वाज्ञदृष्ट्या कामी
भूत्वा स्वस्येश्वरत्वं कामयते । एवंकामे कुतो मे संकल्पवृत्तिरिति तत्त्यागतः
तत्स्वरूपं ब्रह्मविदः पूर्णं व्याचक्षते कथयन्तीर्थ्यर्थः ॥ ८ ॥ ततः किमित्यत
आह—तदेवेति । ब्रह्मविदो यत्पूर्णमामनन्ति तत् पूर्णशिवचैतन्यं एव सुनवाम
सुष्टु वदामः । किमिति ? गोत्रारूढमिति । गोत्राशब्देन वाग्भवादिक्रूटत्रयालङ्कार-
लकारत्रयमभिधीयते । लकारस्य पृथ्वीबीजत्वात् लकारत्रयस्य गोत्रात्वमुक्तम् ।

¹ लयं—अ १, अ २, क, मु.

तद्रतनामरूपादिविकारमलक्ष्यीकृत्य इदमस्ति भाति प्रियं इति सच्चिदानन्दरूपेण
तदरूढमिति सुनवामेत्यर्थः । कूटत्रयमध्यवर्तिना लकारत्रयेण अर्णेन अमृत-
मध्येन लार्णार्थस्य स्ववाच्यपृथिवीगतमार्त्यनामरूपप्राससच्चिदानन्दरूपेण अमृ-
तत्वात् लकारस्यामृतमध्यत्वम् । एवं लकारत्रयोपलक्षितमन्वार्णन् स्पष्टीकृत्वा
ब्रह्मार्थेत्वेन संभाव्य गोत्रेति नाम पृथिव्याः गोत्रायां पृथिव्यां नामरूपविकारा-
स्पृष्टसच्चिदानन्दात्मना शिवतत्त्वमारूढमिति यत् पुरस्तादेवोक्तं तदित्यादिना
स्पष्टं कामकलाऽऽलयं व्याख्यातं शेषं तु वाग्भवकूटं शक्तिकूटं च वाममित्यादिना
पूर्वेणाध्वना स्पष्टीकृतमित्यर्थः । ईश्वरचैतन्यं स्वातिरिक्तकलनाग्रसने वामं
समर्थमित्यनेन शिवादतिरिक्तं न किंचिदस्तीति यैवं व्याख्याता सेयं विद्या
सर्वरक्षाकरीति व्याचक्षते ॥ ९ ॥

त्रिपुरेशी-आत्मासनरूपिणी-शक्तिशिवरूपिणीविद्या:

एवमेतेन विद्यां त्रिपुरेशीं स्पष्टीकृत्वा जातवेदस इत्यादिना
जातो देव^१ एक ईश्वरः परमो ज्योतिर्मन्त्रतो वेति तुरीयं वरं दत्त्वा
बिन्दुपूर्णज्योतिःस्थानं कृत्वा प्रथमस्याद्यं द्वितीयं च तृतीयं च
सर्वरक्षाकरी^२संबन्धं कृत्वा विद्यामात्मासनरूपिणीं स्पष्टीकृत्वा
जातवेदसे सुनवाम सोममित्यादि पठित्वा रक्षाकरीं विद्यां स्मृत्वाऽस-
द्यन्तयोर्धान्नोः शक्तिशिवरूपिणीं विनियोज्य स इति शत्स्यात्मकं
वर्णं सोममिति शैवात्मकं धाम जानीयात् । यो जानीते स
सुभगो भवति ॥ १० ॥

एवमेतेन शिवादतिरिक्तं न किंचिदस्तीति विद्यां त्रिपुरेशीं स्पष्टीकृत्वा
जातवेदस इत्यादिना निर्विशेषस्वरूपेण जातो देवः एक एवेश्वरः परमो

^१ एकोहीश्वरः—उ.

^२ संबद्धं—क.

ज्योतिरवशिष्यते तथा कूटत्रयविशिष्टमन्वतो वेति कूटत्रयापेक्षया तदवसान-
विभातं तुरीयचैतन्यं वरं तस्य निर्विकल्पत्वात् कूटत्रये तुरीयस्वरूपं दत्त्वा
तुरीयशिवादतिरिक्तं कूटत्रयं नास्तीति ध्यात्वा विन्दुपूर्णज्योतिःस्थानं कृत्वा
पूर्णहंभावेश्वरभावमापाद्य प्रधानविद्याऽऽद्यं द्वितीयं च तृतीयं च कूटत्रयं पूर्वोक्त-
सर्वरक्षाकरीविद्या संबन्धं कृत्वा आत्मासनरूपिणीं विद्यामपि पूर्ववत्
स्पष्टीकृत्वा जातवेदसे सुनवाम सोमं इत्यादि पठित्वा पुनश्च रक्षाकरीविद्यां
स्मृत्वा सर्वरक्षाकर्या आद्यन्तयोः धान्नोः आद्यवसानसीम्नोः शक्तिशिवरूपिणीं
विनियोज्य किं तच्छक्तिशिवरूपमित्यत्र जातवेदसे सुनवाम सोमं इत्यस्मिन्
वाक्ये स इति शक्त्यात्मकं वर्णं सोममिति शैवात्मकं धाम जानीयात् ।
यो जानीते स सुभगो महान् भवति ॥ १० ॥

त्रिपुरवासिनीविद्या

इत्येवमेतां चक्रासनगतां त्रिपुरवासिनीं विद्यां स्पष्टीकृत्वा
जातवेदसे सुनवाम सोममिति पठित्वा त्रिपुरेश्वरीविद्यां सदोदितां
शिवशक्त्यात्मिकामावेदितां जातवेदाः शिव इति सेति शक्त्यात्मा-
क्षरमिति शिवादिशक्त्यन्तरालभूतां त्रिकूटादिचारिणीं सूर्याचन्द्र-
मस्कां मन्त्रासनगतां त्रिपुरां महालक्ष्मीं सदोदितां स्पष्टीकृत्वा
जातवेदसे सुनवाम सोममित्यादि पठित्वा पूर्वीं सदात्मासनरूपां विद्यां
स्मृत्वा देव इत्यादिना विश्वाहसंततोदयावैन्दवमुपरि विन्यस्य
सिद्धासनस्थां त्रिपुरां मालिनीं विद्यां स्पष्टीकृत्वा जातवेदसे
सुनवाम सोममित्यादि पठित्वा त्रिपुरां सुन्दरीं श्रित्वा कले अक्षरे
विचिन्त्य मूर्तिभूतां मूर्तिरूपिणीं सर्वविद्येश्वरीं त्रिपुरां विद्यां

स्पष्टीकृत्वा जातवेदस इत्यादि पठित्वा त्रिपुरां लक्ष्मीं श्रित्वाऽप्नि
निदहाति ॥ ११ ॥

ततस्त्वपुरवासिर्णि विद्यां स्पष्टीकुर्यादित्याह—इत्येवमिति । त्रिपुर-
वासिर्णि विद्यां चिच्छक्तिरूपेण स्पष्टीकृत्वा । शिवशक्त्यात्मकत्वं कथं इत्यत्र
—जातवेदा इति । जातवेदा इति शिवश्च सेत्यादिशक्तिश्च तयोः अन्तराळभूतां
मध्यस्थां त्रिकूटादिचरिणीं त्रिकूटादिमन्त्रप्रामसंचारिणीं हसेति सूर्याचन्द्र-
मस्कां मन्त्रासनगतां सर्वमन्त्रविन्याससर्वंचकासनाम् । अरातियतो निदहाति
वेद इत्यादिना वैराजात्मना विश्वा विश्वरूपिणी हकारार्थसूर्यात्मना सन्ततोदया
चिच्छक्तिः तदुपरि बैन्दवं शैवतत्वं चिन्मात्रं विन्यस्य चिन्मात्रादतिरिक्तं न
किञ्चिदस्तीति । कूटत्रयव्यापके शिवशक्त्यात्मके कले ककारलकारे विचिन्त्य
ककारलकारमूर्तिभूताम् ॥ ११ ॥

त्रिपुराम्बाविद्या

सैवेयमझ्या^१नने ज्वलतीति विचिन्त्य त्रिज्योतिषमीश्वरीं
त्रिपुरामम्बां विद्यां स्पष्टीकुर्यात् ॥ १२ ॥

एवमेतेन स नः पर्षदति दुर्गाणि विशेष्यादिप्रप्रकाशिनी
प्रत्यग्भूता कार्या विद्येयमाहानकर्मणि सर्वतोषीरेति व्याचक्षते ॥ १३ ॥

एवमेतद्विद्याऽष्टकं महामायादेव्यज्ञभूतं व्याचक्षते ॥ १४ ॥

स्वारातिवर्गानप्नि शीतलज्ञानाग्निरूपेण या दहाति दहति सैवेयमझ्यानने
अग्न्यानना ज्वलतीति विचिन्त्य सूर्येन्द्रियात्मना त्रिज्योतिषम् ॥ १२ ॥ पर-
प्रकाशिनी सम्यज्ञानरूपेण परप्रकाशकत्वात् स्वयं प्रत्यग्भूता कार्या विद्येय-
माहानकर्मणि कारणीभूतविद्यात्मना ज्ञानरूपिणी कार्यभावमापन्ना विद्यात्मना

^१ सने—क.

इयमाहानकर्मणि आकर्षणादिषट्कर्मोपकर्मसु विनियुज्यते । एवं सर्वाकारे रणं सर्वकार्यकरणे सर्वतो धीरेति समर्थेति तत्स्वरूपज्ञाः व्याचक्षते ॥ १३ ॥
एवमेतत् त्रिपुराविद्याऽऽदित्रिपुरास्वाविद्याऽन्तं विद्याऽष्टकं महामायादेव्यङ्गभूतं
जातवेदस इति मन्त्रनिमग्नं सम्यगुद्भूत्य चिच्छक्यात्मना स्पष्टीकृत्य परतत्त्वतया
व्याचक्षते तद्विदो व्याख्यां कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ १४ ॥

श्रीचक्रस्य अनुलोमक्रमः

देवा ह वै भगवन्तमब्रुवन् महाचक्रनायकं नो ब्रूहीति
सार्वकामिकं सर्वराध्यं सर्वरूपं विश्वतोमुखं मोक्षद्वारं यद्योगिन
उपविश्य परं ब्रह्म भित्त्वा निर्वाणमुपविशन्ति ॥ १५ ॥

तान् होवाच भगवान् श्रीचक्रं व्याख्यास्याम इति ॥ १६ ॥

त्रिकोणं त्र्यश्रं कृत्वा तदन्तर्मध्यवर्तिमानयष्टिरेखामाकृत्य
विशालं नीत्वाऽग्रतो योनिं कृत्वा ^१पूर्वयोन्यग्रस्तिष्ठिं मानयष्टि
कृत्वा तां सर्वोर्ध्वां नीत्वा योनिं कृत्वाऽस्य त्रिकोणं चक्रं भवति
द्वितीयमन्तरालं भवति तृतीयमष्टयोन्यङ्कितं भवति ॥ १७ ॥

अथाष्टारचक्राद्यन्तविदिक्षोणाग्रतो रेखां नीत्वा साध्याद्या-
कर्षणबद्धरेखां नीत्वेत्येवमयोर्धर्वसंपुट्योन्यङ्कितं कृत्वा कक्षाभ्य
ऊर्ध्वगरेखाचतुष्टयं कृत्वा यथाक्रमेण मानयष्टिद्वयेन दशयोन्यङ्कितं
चक्रं भवति ॥ १८ ॥

अनेनैव प्रकरेण पुनर्दशारचक्रं भवति ॥ १९ ॥

^१ पूर्वे—अ १, अ २, क.

मध्यत्रिकोणाग्रचतुष्टयाद्रेखा^१चतुष्टयाग्रकोणेषु संयोज्य तद-
शारांशातो नीतां मानयष्टेरेखां योजयित्वा चतुर्दशारं चक्रं
भवति ॥ २० ॥

ततोऽष्टपत्रसंवृतं चक्रं भवति षोडशपत्रसंवृतं चक्रं भवति
पार्थिवं चक्रं चतुर्द्वारं भवति ॥ २१ ॥

एवं सृष्टियोगेन चक्रं व्याख्यातम् ॥ २२ ॥

इन्द्रादयो देवाः सदाशिवमुखतः साङ्गोपाङ्गविशिष्टामादिविदां यथा-
वच्छुत्वा तत्पूजापीठसृष्ट्यादिचक्रराजेयत्ताबुमुत्सया भगवन्तमब्रुवन्नित्याह—देवा
इति । सर्वकामप्रदत्वात् सार्वकामिकं सर्वागाध्यं सर्वरूपं सर्वरूपेण सर्वैरप्या-
राधितत्वात् विराङ्गपत्वाच सर्वतोमुखं चित्तशुद्धिप्राप्यज्ञानद्वारा मोक्षहेतुत्वात्
मोक्षद्वारं यच्चक्राराधने योगिनः उपविश्य तत्प्रसादलब्धज्ञानद्वारा प्रत्यक्षपर-
ब्रह्मणोः भेदग्रन्थिभिन्न्वा प्रत्यग्ब्रह्मक्यलक्षणं निर्वाणमुपविशन्ति तच्चक्रनायकं
नो ब्रूहि ॥ १९ ॥ इति देवैः पृष्ठः तान् होवाच भगवान् सदाशिवः श्रीचक्रं
व्याख्यास्याम इति ॥ २० ॥ कस्तप्रकार इत्यत्र—आदौ त्रिकोणं त्यञ्च
कृत्वेत्यादि ॥ २१—२२ ॥

श्रीचक्रस्य प्रतिलोमक्रमः

नवात्मकं चक्रं प्रातिलोम्येन वा वन्ध्म—प्रथमं चक्रं
त्रैलोक्यमोहनं भवति साणिमाद्यष्टकं भवति समातष्टकं भवति
सप्तर्वसंक्षेपिण्यादिदशकं भवति सप्रकटं भवति त्रिपुरयाऽधिष्ठितं
भवति सप्तर्वसंक्षेपिणीमुद्रया जुष्टं भवति ॥ २३ ॥

^१ चराग्र—अ १, अ २, क, सु.

^२ ‘नीतां’ इति नास्ति—उ,

द्वितीयं सर्वाशापरिपूरकं चक्रं भवति सकामाद्याकर्षणीषोडशकं
भवति सगुतं भवति त्रिपुरश्वर्याऽधिष्ठितं भवति सर्वविद्राविणीमुद्रया
जुष्टं भवति ॥ २४ ॥

तृतीयं सर्वसंक्षेभणं चक्रं भवति सानङ्गकुसुमाद्यष्टकं भवति
सगुप्ततरं भवति त्रिपुरसुन्दर्याऽधिष्ठितं भवति सर्वकर्षणीमुद्रया जुष्टं
भवति ॥ २९ ॥

तुरीयं सर्वसौभाग्यदायकं चक्रं भवति ससर्वसंक्षेभिण्यादिद्वि-
सप्तकं भवति ससंप्रदायां भवति त्रिपुरवासिन्याऽधिष्ठितं भवति
ससर्ववशंकरीमुद्रया जुष्टं भवति ॥ २६ ॥

^१पञ्चमं तुरीयान्तं सर्वार्थसाधकं चक्रं भवति ससर्वसिद्धि-
प्रदादिदशकं भवति ^२सकुलकौलं भवति त्रिपुरामहालक्ष्म्याऽधिष्ठितं
भवति महोन्मादिनीमुद्रया जुष्टं भवति ॥ २७ ॥

षष्ठं सर्वरक्षाकरं चक्रं भवति ससर्वज्ञत्वादिदशकं भवति
^३सनिगर्भं भवति त्रिपुरमालिन्याऽधिष्ठितं भवति महाङ्गकुशमुद्रया जुष्टं
भवति ॥ २८ ॥

सप्तमं सर्वरोगहरं चक्रं भवति ^४सवशिन्याद्यष्टकं भवति सरहस्यं
भवति त्रिपुरसिद्धयाऽधिष्ठितं भवति खेचरीमुद्रया जुष्टं भवति ॥ २९ ॥

अष्टमं सर्वसिद्धिप्रदं चक्रं भवति सायुधचतुष्टयं भवति
सपरापररहस्यं भवति त्रिपुराम्बव्याऽधिष्ठितं भवति बीजमुद्रया जुष्टं
भवति ॥ ३० ॥

^१ ‘पञ्चमं’ इति नास्ति—अ १, अ २, क, मु.

^२ सकुल—अ १, अ २.

^३ सनिगर्भ—अ १, अ २.

^४ सर्वशि—अ १, मु.

नवमं चक्रनायकं सर्वानन्दमयं चक्रं भवति सकामेश्वर्यादि-
त्रिकं भवति सातिरहस्यं भवति महात्रिपुरसुन्दर्याऽधिष्ठितं भवति
योनिमुद्रया जुषं भवति ॥ ३१ ॥

संक्रामन्ति वै सर्वाणि छन्दांसि चक्रारणि तदेव चक्रं
श्रीचक्रम् ॥ ३२ ॥

बिन्दुस्थानमारभ्य भूपुरान्तं सुष्टिचक्रं प्रकटयित्वा अथ नवात्मकमिति ।
तत्रादौ प्रथममिति । ब्राह्म्यादिसमात्रष्टकं भवति ॥ २३ ॥ द्वितीयावरणात्मक-
द्वितीयचक्रेयत्तमाह—द्वितीयमिति ॥ २४—२६ ॥ सकलकौलं सर्वाधिष्ठानं
भवति ॥ २७ ॥ सनिगर्भं भवति अन्तराळरहितमित्यर्थः ॥ २८—२९ ॥
पाशाङ्कुशादिसायुधचतुष्टयं भवति ॥ ३०—३१ ॥ एवं नवचकलक्षणमुक्तं,
छन्दांस्येवाताराणि भूत्वा वर्तन्ते इत्याह—संक्रामन्तीति । यदेवं निष्पन्नं तदेव
चक्रं श्रीचक्रम् ॥ ३२ ॥

श्रीचक्रे महात्रिपुरसुन्दरीपूजा

तस्य नाभ्यामग्निमण्डले सूर्यचन्द्रमसौ तत्रोंकारपीठं
पूजयित्वा तत्राक्षरं बिन्दुरूपं तदन्तर्गतव्योमरूपिणीं विद्यां परमां
स्मृत्वा महात्रिपुरसुन्दरीमावाह्य

क्षीरेण स्नापिते देवि चन्दनेन विलेपितं ।

बिल्वपत्रार्चिते देवि दुर्गेऽहं शरणं गतः ॥

इत्यैकयर्चा प्रार्थ्य मायालक्ष्मीमन्त्रेण पूजयेदिति भगवानब्रवीत् ॥ ३३ ॥

बिन्दुरूपं ईश्वरस्वरूपं तदन्तर्गतव्योमरूपिणीं चित्सामान्यात्मिकां
विद्याम् । अनेन मन्त्रेण देवीं ध्यात्वा पूजयेदित्याह—क्षीरेणेति । सदाशिवो
भगवान् ॥ ३३ ॥

पूजाफलम्

एतैर्मन्त्रैर्भगवतीं यजेत् । ततो देवी प्रीता भवति स्वात्मानं
दर्शयति । तसाच्च एतैर्मन्त्रैर्यजति स ब्रह्म पश्यति स सर्वं पश्यति
सोऽमृतत्वं च गच्छति । य एवं वेदेति महोपनिषत् ॥ ३४ ॥

तत्तद्वावानुरोधेन सविशेषं निर्विशेषं वा स्वात्मानं दर्शयति । यस्मादेवं
तस्मात् । स सर्वं पश्यति, देवताऽतिरिक्तं न किञ्चिदपि पश्यति । य एवं द्रष्टा
सोऽमृतत्वं च गच्छति । देवतासाक्षिध्यार्थमियमुपनिषदारभ्यते इति यत्
प्रतिज्ञातं तत् सम्यगुपसंहृतमित्यर्थः । इति महोपनिषच्छब्दः द्वितीयोपनिष-
तस्मात्यर्थः ॥ ३४ ॥

इति द्वितीयोपनिषत्

तृतीयोपनिषत्

मुद्रासामान्यलक्षणम्

देवा ह वै मुद्राः सृजेयमिति भगवन्तमब्रुवन् । तान् होवाच
भगवा^१नवनिकृतजानुमण्डलं विस्तीर्य पद्मासनं कृत्वा मुद्राः
सृजेतेति ॥ १ ॥

^१ नवनी—अ १, अ २, क.

बिन्दुत्रिकोणवसुकोणदशारयुगमं
मन्वश्रनागदलसंयुतषोडशारम् ।
वृत्तत्रयं च धरणीसदनत्रयं च
श्रीचक्रमेतदुदितं परदेवतायाः ॥

इत्युक्तरीत्या अनुलोमप्रतिलोमाभ्यां सुषिंचक्रमुपसंहारचक्रं च यथा-
व्याख्यातमवगम्य देवाः विशेषतो योन्यादिनवमुद्रालक्षणबुभुत्सया भगवन्त-
मन्त्रवन्नित्याह—देवा इति । कृत्वा बद्धा ॥ १ ॥

योन्यादिनवमुद्रालक्षणम्

स सर्वानाकर्षयति यो योनिमुद्रामधीते स सर्वं वेत्ति स
सर्वफलमश्चुते स सर्वान् भज्यति स विद्वेषिणं स्तम्भयति । मध्यमे
अनामिकोपरि विन्यस्य कनिष्ठिकाङ्गुष्ठतोऽधीते मुक्तयोस्तर्जन्यो-
र्दृण्डवदधस्तादेवं^१ विधा प्रथमा संपद्यते ॥ २ ॥

सैव मिलितमध्यमा द्वितीया ॥ ३ ॥

तृतीयाङ्गुष्ठशाकृतिरिति ॥ ४ ॥

प्रातिलोम्येन पाणी सङ्घर्षयित्वाङ्गुष्ठौ साग्रिमौ समाधाय
तुरीया ॥ ५ ॥

परस्परं कनीयसेदं मध्यमाबद्धे अनामिके दण्डिन्यौ
तर्जन्यां^२ वालिङ्गचावष्टम्य मध्यमा^३ नखमिलिताङ्गुष्ठौ पञ्चमी ॥ ६ ॥
सैवाग्रेङ्गुष्ठशाकृतिः षष्ठी ॥ ७ ॥

^१ विधाय—अ २. विधया—उ १.

^२ वा आलि—अ १, अ २, क.

^३ नमि—उ.

दक्षिणशये वामबाहुं कृत्वा ऽन्योन्यानामिके कनीयसीमध्यगते
मध्यमे तर्जन्याक्रान्ते सरलास्वङ्गुष्ठौ खेचरी सप्तमी ॥ ८ ॥

सर्वोर्ध्वे सर्वसंहृति स्वमध्यमानामिकाऽन्तरे कनीयसे पार्श्वयो-
स्तर्जन्यावङ्गुकुशाद्ये युक्ता साङ्गुष्ठयोगतोऽन्योन्यं सममञ्जिं
कृत्वा ऽष्टमी ॥ ९ ॥

परस्परमध्यमापृष्ठवर्तिन्यावनामिके तर्जन्याक्रान्ते समे मध्यमे
आदायाङ्गुष्ठौ मध्यवर्तिनौ नवमी प्रतिपद्यत इति ॥ १० ॥

तत्र वक्ष्यमाणयोनिमुद्रां स्तुवन् तद्वक्षणमाह—स इति । देवताप्रसादेन
स सर्वे वेत्ति । स सर्वान् खामित्रान् भज्यति भग्नान् करोति । योनि-
मुद्रालक्षणमाह—मध्यम इति ॥ २ ॥ द्वितीयं बीजमुद्रालक्षणमाह—सेति ॥ ३ ॥
तृतीयं खेचरीमुद्रालक्षणमाह—तृतीयाङ्गुकुशाकृतिगिति ॥ ४ ॥ तुरीयं महाङ्गुकुशा-
मुद्रालक्षणमाह—प्रातिलोम्येनेति ॥ ५ ॥ पञ्चमं महोन्मादिनीमुद्रालक्षणमाह—
परस्परमिति ॥ ६ ॥ षष्ठं सर्ववशंकरीमुद्रालक्षणमाह—सैवेति ॥ ७ ॥ सप्तमं
सर्वाकर्षिणीमुद्रालक्षणमाह—दक्षिणेति ॥ ८ ॥ अष्टमं सर्वविद्राविणीमुद्रा-
लक्षणमाह—सर्वोर्ध्वे इति ॥ ९ ॥ नवमं सर्वसंक्षोभिणीमुद्रालक्षणमाह—
परस्परेति । योन्यादिसर्वसंक्षोभिण्यन्तमुद्रानवकलक्षणं सम्यक् प्रपञ्चित-
मित्यर्थः ॥ १० ॥

पञ्चवाणमुद्रालक्षणम्

सैवेयं कनीयसे समे अन्तरितेऽङ्गुष्ठौ समावन्तरितौ कृत्वा
• त्रिखण्डापद्यत इति । पञ्च बाणाः पञ्चाद्या मुद्राः स्पष्टाः ॥ ११ ॥

पञ्चवाणमुद्रालक्षणमाह—सेति ॥ ११ ॥

नवबीजोद्धारः

कोमङ्गुशा^१ हसखरें खेचरी^२ हखौं बीजाष्टमी वाग्भवाद्या
नवमी दशमी च संपद्यत इति य एवं वेद ॥ १२ ॥

ततः नवबीजान्युद्धरति—क्रोमिति । क्रों इत्यङ्गुशबीजं हसेति शिव-
शक्तिबीजे खेति मारणबीजं प्रेण इति मोहनभीजं हसखरें इति खेचरीबीजं हेति
सूर्यबीजं स्वौमिति कामबीजं केति वाग्भवाद्यबीजं आहत्य बीजानि नव ।
आदिशब्दार्थकामकूटाद्यबीजं हेति दशमी च संपद्यते । य एवं वेद स मन्त्रसिद्धो
भवतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

कामकलाचक्रम्

अथातः कामकलाभूतं चक्रं व्याख्यास्यामो हीं क्लौमैं ब्लूं
^३स्वौमेते पञ्च कामाः सर्वचक्रं व्याप्य वर्तन्ते । मध्यमं कामं
सर्वावसाने संपुटीकृत्य ब्लूङ्करेण संपुटं व्याप्तं कृत्वा^४ द्विरेंद्रयेन
मध्यवर्तिना साध्यं बद्धा भूर्जपत्रे यजति । तच्चक्रं यो वेत्ति स सर्वं
वेत्ति स^५ सकलान् लोकानाकर्षयति स सर्वं स्तम्भयति । नीलीयुक्तं
चक्रं शत्रून् मारयति गतिं स्तम्भयति । लाक्षायुक्तं कृत्वा
सकललोकं वशीकरोति । नवलक्षजपं कृत्वा रुद्रत्वं प्राप्नोति ।
मातृक्या वेष्टितं कृत्वा विजयी भवति । भगाङ्कुण्डं कृत्वाऽग्नि-
माधाय हविषा योषितो वशीकरोति । पुरुषे हुत्वा वर्तुले वा हुत्वा

^१ हसखरें—अ २, मु.

^२ हखौं—अ १, अ २. हस्त्री—क.

^३ स्वौमे—अ १, अ २. स्वामे—क.

^४ द्वमद्वै—अ १, अ २, क.

^५ सकललो—अ १, अ २, क.

श्रियमतुलां प्राप्नोति । चतुरथे हुत्वा वृष्टिर्भवति । त्रिकोणे हुत्वा
शत्रू मारयति गति स्तम्भयति । पुष्पाणि हुत्वा विजयी भवति ।
महारसैर्हुत्वा परमानन्दनिर्भरो भवति । महारसाः षड्रसाः ॥ १३ ॥

निष्कामिनां स्वास्थ्यपायचक्रस्तरुपं सप्रपञ्चं प्रतिपाद्य तद्विपरीतानां कामिनां
सर्वकामावासिहेतुतया पञ्चकामभूषितं कामकलाभूतं चक्रं प्रकटयाम इत्याह—
अथेति । तत्र ऐमिति मध्यमं कामं सर्वावसाने खौमिल्यनितमकामे एं खौं एं इति
संपुटीकृत्य पुनस्तत् ब्लूंकारेण संपुटं व्याप्तं कृत्वा संपुटं यथा ब्लूंकारान्तरितं
भवेत् तथा तेनैव संवेष्य द्विः ऐंद्रयेन मध्यवर्तिना द्विपार्श्वभूषणैकारद्वयेन
मध्यवर्तिना खौंकारेण सह वाञ्छितार्थसिद्धि मे कुर्विति साध्यं वध्वा । पुरुषे
पुरुषाकारकुण्डे हुत्वा वर्तुले वा कुण्डे हुत्वा । महारसाः षड्रसाः मधुराम्लादय
इत्यर्थः ॥ १३ ॥

क्षेत्रशपूजा

गणानां त्वा गणपतिं हवामहे कविं कवीनामुपमश्वस्तमम् ।

ज्येष्ठराजं ब्रह्मणां ब्रह्मणस्पत आ नः शृण्वचूतिभिः सीद

सादनम् ॥

इत्येव^१ माद्यमक्षरं तदन्त्यविन्दुपूर्णमित्यनेनाङ्गं स्पृशति । गं
गणेशाय नम इति गणेशं नमस्कुर्वीत । ॐ नमो भगवते भस्माङ्ग-
रागायोग्रतेजसे हनहन दहदह पचपच मथमथ विघ्वंसयविघ्वंसय
हलभञ्जन शूलमूले व्यञ्जनसिद्धि कुरुकुरु समुद्रं पूर्वप्रतिष्ठितं शोषय-
शोषय स्तम्भयस्तम्भय परमन्त्रपरयन्त्रपरतन्त्रपरदूतपरकटकपरच्छेदनकर
विदारयविदारय छिन्निष्ठच्छिन्निष्ठ ह्रीं फट् स्वाहा । अनेन क्षेत्राध्यक्षं
पूजयेदिति ॥ १४ ॥

^१ माद्यक्ष—अ १, उ.

अविवेन स्वाभिलपितप्रयोगसिद्धये गणानां त्वेति मन्त्रेण गणेशं नमस्कृत्य
क्षेत्रेशं पूजयेदित्याह—गणानामिति । आद्यक्षरं गेति तदन्तविन्दुपूर्णं गमिति ।
ततः किमित्यत्र—ओमिति । इतिशब्दः मन्त्रसमाप्त्यर्थः ॥ १४ ॥

कुलकुमारीपूजा

कुलकुमारि विद्वहे मन्त्रकोटिसुधीमहि ।
तत्रः कौलिः प्रचोदयात् ॥

इति कुमार्यर्चनं कृत्वा यो वै साधकोऽभिलिखति सोऽमृतत्वं
गच्छति स यश आप्नोति स परमायुध्यमथ वा परं ब्रह्म भित्त्वा
तिष्ठति य एवं वेदेति महोपनिषद् ॥ १९ ॥

ततः कुमारीगायत्र्या तामर्चयेदित्याह—कुलेति । अभिलिखति अभिध्या-
यति । यद्यं निष्कामस्तदा सोऽमृतत्वं गच्छति ब्रह्मविदिति स यश आप्नोति ।
परं ब्रह्म भित्त्वा ज्ञात्वा तद्वावसेत्य तिष्ठति । इति महोपनिषच्छब्दः तृतीयो-
पनिषत्परिसमाप्त्यर्थः ॥

इति तृतीयोपनिषद्

चतुर्थोपनिषद्

मृत्युज्योपदेशः

देवा ह वै भगवन्तमब्रुवन् देव गायत्रं हृदयं नो व्याख्यातं
त्रैपुरं सर्वोत्तमम् ॥ १ ॥

जातवेदसमूक्तेनाख्यातं नत्वा पुराष्टकम् ।

यदिष्ट्वा मृत्युते योगी जन्मसंसारबन्धनात् ॥ २ ॥

अथ मृत्युंजयं नो ब्रूहीत्येवं ब्रुवतां सर्वेषां देवानां श्रुत्वेदं
वाक्यमध्यातङ्ग्यम्बकेनानुष्ठेन मृत्युंजयं दर्शयति ॥ ३ ॥

यत्रो वक्तव्यं तत् सर्वं भवतोक्तमवशिष्टमृत्युञ्जयं ब्रूहि इति देवाः
पृच्छन्तीत्याह—देवा इति । आदिविद्यासमन्वयतया प्रथमोपनिषदि हृदयं
गृदार्थं नो व्याख्यातम् । किं तत् त्रैपुरम् ॥ १ ॥ किं च—जातवेदसमूक्तेनेति ।
ततः यदिष्ट्वेति ॥ २-३ ॥

ऋग्यम्बकादिशब्दार्थविवरणम्

कसात् ऋग्यम्बकमिति । व्रयाणां पुराणामम्बकं स्वामिनं
तस्मादुच्यते ऋग्यम्बकमिति ॥ ४ ॥

अथ कसादुच्यते यजामह इति । यजामहे सेवा^१महे वस्तु
महेत्यक्षरद्वयेन कूटत्वेनाक्षरैकेन मृत्युञ्जयमित्युच्यते तस्मादुच्यते
यजामह इति ॥ ५ ॥

अथ कसादुच्यते सुगन्धिमिति । सर्वतो यश आप्नोति
तस्मादुच्यते सुगन्धिमिति ॥ ६ ॥

अथ कसादुच्यते पुष्टिवर्धनमिति । यः सर्वान् लोकान् सृजति
यः सर्वान् लोकांस्तारयति यः सर्वान् लोकान् व्याप्नोति तस्मादुच्यते
पुष्टिवर्धनमिति ॥ ७ ॥

अथ कस्मादुच्यते उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीयेति ।
^२संलग्नत्वादुर्वारुकमिव मृत्योः संसारबन्धनात् संलग्नत्वाद्वद्वत्वान्मोक्षी-
भवति मुक्तो भवति ॥ ८ ॥

^१ महेस्तुम्—अ २. महेवस्तुवहे—अ १, उ १. ^२ सुल—अ १, अ २.

अथ कसादुच्यते मामृतादिति । अमृतत्वं प्राप्नोत्यक्षरं
प्राप्नोति स्वयं रुद्रो भवति ॥ ९ ॥

तत्र ऋग्म्बकशब्दार्थं पृच्छति—कस्मात् ऋग्म्बकमिति । तच्छब्दार्थमाह
—त्रयाणामिति । व्यष्टिसमष्ट्यात्मकस्थूलसूक्ष्मकारणशरीराणां जीवेश्वरात्मना
अम्बकम् ॥ ४ ॥ यजामहे स्वात्मविया सेवामहे स्तुमहेत्यक्षरद्वयेन ऋग्म्बेति
तदुपरि कूर्तव्येन विद्यमानाक्षरैकेन सविन्दुकक्षरोण मृत्युञ्जयमित्युच्यते
॥ ५-७ ॥ उर्वारुकमिति कथन शलाटुविशेषः तदग्रमारभ्य मध्यान्तं चतुर्धा विदार्थं
तत्र सलवणबृहन्मरीचिचूर्णमापूर्य पुनः सर्वमेकीकृत्य सूत्रेणावश्य कालान्तरे
तद्वन्धमोक्षणतः चतुर्धा भिन्नसन्तिवन्धविमोक्षो भवति तथेत्यारोपितबन्धमोक्षणात्
मुक्तो भवतीत्यर्थः ॥ ८-९ ॥

भगवतीदर्शनसाधनमन्तः

देवा ह वै भगवन्तमूचुः—सर्वं नो व्याख्यातम् । अथ
कैर्मन्त्रैः स्तुता भगवती स्वात्मानं दर्शयति तान् सर्वान् शैवान्
वैष्णवान् सौरान् गाणेशान् नो ब्रूहीति ॥ १० ॥

स होवाच भगवान्—

ऋग्म्बकेनानुष्टुभेन मृत्युञ्जयमुपासयेत् ।
पूर्वेणाध्वना व्याप्तमेकाक्षरमिति स्मृतम् ॥ ११ ॥
ॐ नमः शिवायेति याजुषमन्त्रोपासको रुद्रत्वं प्राप्नोति
कल्याणं प्राप्नोति य एवं वेद ॥ १२ ॥

तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरथः ।

दिवीव चक्षुराततम् ॥ १३ ॥

विष्णोः सर्वतोमुखस्य स्त्रेहो यथा पललपिण्डमोतप्रोत-
मनुव्याप्तं व्यतिरिक्तं व्याप्तुत इति व्याप्तुतो विष्णोस्तत्परमं पदं परं

व्योमेति परमं पदं पश्यन्ति वीक्षन्ते सूर्यो ब्रह्मादयो देवास इति
सदा हृदय आदयते । तस्माद्विष्णोः स्वरूपं वसति तिष्ठति भूतेभिति
वासुदेव इति ॥ १४ ॥

ॐ नम इति त्रीण्यक्षराणि । भगवत इति चत्वारि ।
वासुदेवायेति पञ्चाक्षराणि । एतद्वै वासुदेवस्य द्वादशार्णमन्येति ।
सोपस्तु तरति स सर्वमायुरेवैति विन्दते प्राजापत्यं रायस्पोषं गौपत्यं
च समक्षुते ॥ १५ ॥

प्रत्यगानन्दं ब्रह्मपुरुषं प्रणवस्वरूपमकार उकारो मकार इति ।
तानेकवा संभवति तदोमिति ॥ १६ ॥

हंसः शुचिषद्वसुरन्तरिक्षसद्गोता वेदिषदतिथिर्दुरोणसत् ।
नृष्ट्वरसद्वत्सद्वोमसद्वजा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतं
बृहत् ॥ इति ॥ १७ ॥

हंस इत्येतन्मनोरक्षरद्वितीयेन प्रभापुड्डेन सौरेण धृतमञ्जा
गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतं सत्याप्रभापुञ्जिन्युषासंध्याप्रज्ञाभिः
शक्तिभिः पूर्वं सौरमधीयानः सर्वफलमक्षुते । स व्योम्नि परमे
धामनि सौरे निवसते ॥ १८ ॥

गणानां त्वेति त्रैष्टुभेन पूर्वेणाध्वना मनुनैकार्णेन गणाधिपम-
न्यर्च्य गणेशत्वं प्राप्नोति ॥ १९ ॥

अथ गायत्री सावित्री सरस्वत्यजपा मातृका प्रोक्ता तथा
सर्वमिदं व्याप्तिमति ॥ २० ॥

ऐं वागीश्वरि विद्महे कृं कामेश्वरि धीमहि । सौस्तनः
शक्तिः प्रचोदयादिति गायत्री प्रातः सावित्री मध्यनिदने सरस्वती
सायमिति निरन्तरमजपा हंस इत्येव मातृका पञ्चाशद्वर्णविग्रहेणा-
कारादिक्षकारान्तेन व्याप्तानि भुवनानि शास्त्राणि च्छन्दांसीत्येवं
भगवती सर्वं व्याप्तोतीत्येव तस्यै वै नमो नम इति ॥ २१ ॥

तान् भगवानब्रवीदेतैर्मन्त्रैर्नित्यं देवीं स्तौति स सर्वं पश्यति
सोऽमृतत्वं च गच्छति य एवं वेदेत्युपनिषत् ॥ २२ ॥

पुनः देवाः कैः मन्त्रैः स्तुता सती स्वात्मानं दर्शयति तान्नो बूहीति
पृच्छन्तीत्याह—देवा इति । ऊचुः किमिति सर्वमिति । स्वात्मानं दर्शयति
तस्याश्रिच्छक्तित्वेन सर्वात्मकत्वात् ॥ १० ॥ देवैः एवं पृष्ठः स होवाच
भगवान् किमिति ऋग्म्बकेनेति । एकाक्षरमिति स्मृतं “ओमित्येकाक्षरं विद्धि”
इति श्रुतेः ॥ ११—१३ ॥ श्रुतिरेव स्ववाक्यं व्याचेष्ट विष्णोरिति ॥ १४—२१ ॥
चिच्छक्त्यतिरिक्तं न किंचिदस्तीति दर्शनाच्छक्त्यंशमपि प्रसिद्धा चिन्मात्रादति-
रिक्तं न किंचिदस्तीति ज्ञानसमकालं सोऽमृतत्वं च गच्छति ॥ २२ ॥

इति चतुर्थोपनिषत्

पञ्चमोपनिषत्

निर्विशेषब्रह्मजिज्ञासा

देवा ह वै भगवन्तमब्रुवन् स्वामिनः कथितं ^१स्फुटं
क्रियाकाण्डं सविषयं त्रैपुरमिति । अथ परमं निर्विशेषं
कथयस्वेति ॥ १ ॥

^१ सर्वं—अ १. स्फुटं—अ.

देवाः भगवन्मुखतः सविशेषब्रह्मस्वरूपं सप्रपञ्चमवगम्य मुख्यामृतत्व-
साधननिर्विशेषब्रह्मावगतिबुमत्सया भगवन्तं पृच्छन्तीत्याह—देवा इति ।
उपासनाकाण्डमपि सम्यक् प्रपञ्चितमिति यथादवगतम् ॥ १ ॥

परमात्मनिरूपणम्

तान् होवाच भगवान् तुरीयया माययाऽन्त्यया निर्दिष्टं
परमं ब्रह्मेति परमपुरुषं चिद्रूपं परमात्मेति । श्रोता मन्ता
द्रष्टाऽद्रष्टा स्प्रद्रष्टाऽद्रष्टा विज्ञाता प्रज्ञाता सर्वेषां पुरुषाणामन्तः-
पुरुषः स आत्मा स विज्ञेय इति ॥ २ ॥

न तत्र ^१लोकालोका न तत्र ^२देवादेवाः पश्वोऽपश्ववस्तापसो
न तापसः पौलकसो न पौलकसो विप्रा न विप्राः । स इत्येकमेव
परं ब्रह्म विभ्राजति निर्वाणम् । न तत्र देवा क्षम्यः पितर ईशते ।
प्रतिबुद्धः सर्वविद्येऽदेवति ॥ ३ ॥

देवैरेवं पृष्ठः तान् होवाच भगवान् । किमिति ? तुरीयया माययाऽन्त्यया
ज्ञानविज्ञानसम्यज्ञानरूपया निर्दिष्टं परमं ब्रह्मेति यदविशिष्यते तदेव परमपुरुषं
चिद्रूपं परमात्मेति यूयं जानथ । अयमेव हि स्वाज्ञविकल्पितोपाधियोगात्
श्रोतेत्यादि । य एवं दृष्टः स एव श्रुत्याचार्यप्रसादसिद्धस्वाज्ञविकल्पितनानोपाध्य-
संभवप्रबोधसमकालं सर्वेषां विश्वविराठोत्रादीनां पुरुषाणामव्यन्तःपुरुषः ॥ २ ॥
न हि तत्र तदतिरेकेण लोकादिविभ्रमोऽस्ति, स्वाज्ञादिदृष्टिमोहे सत्यसति
तन्निष्प्रतियोगिकैकं ब्रह्म स्वमात्रमवशिष्यते इत्याह—न तत्रेति । ब्रह्मातिरिक्तं न
हि सर्वमस्ति इति यो वेद स सर्ववित् तद्वाह्य स्वावशेषघियैतीति ॥ ३ ॥

मनोनिरोधः

तत्रैते श्लोका भवन्ति—

अतो निर्विषयं नित्यं मनः कार्यं सुमुक्षुणा ।

यतो निर्विषयो नाम मनसो मुक्तिरिष्यते ॥ ४ ॥

^१ लोका अलोका—उ, मु.

^२ देवा अदेवा—उ, मु.

मनो हि द्विविधं प्रोक्तं शुद्धं चाशुद्धमेव च ।
 अशुद्धं कामसंकल्पं शुद्धं कामविवर्जितम् ॥ ५ ॥
 मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः ।
 बन्धनं विषया^१ सक्तिर्मुक्त्यै निर्विषयं^२ मनः ॥ ६ ॥
 निरस्तविषयासङ्गं^३ संनिरुद्धं मनो हृदि ।
 यदा यात्यमनीभावस्तदा तत्परमं पदम् ॥ ७ ॥
 तावदेव निरोद्धव्यं यावद्वृदि गतं क्षयम् ।
 एतज्ञानं च ध्यानं च शेषोऽन्यो ग्रन्थविस्तरः ॥ ८ ॥

अस्मिन्नर्थे एते वक्ष्यमाणाः क्षोकाः मन्त्रा भवन्तीत्याह—तत्रेति ।
 ब्रह्मातिरेकेण मनस्तत्कार्यमस्तीति यदि भ्रान्तिस्तदा अत इति ॥ ४ ॥ शुद्धा-
 शुद्धभेदेन तत् द्विधा भिद्यत इत्याह—मनो हीति ॥ ९-८ ॥

ब्रह्मज्ञानात् ब्रह्मभावप्राप्तिः

नैव चिन्त्यं न चाचिन्त्यं न चिन्त्यं चिन्त्यमेव च ।
 पक्षपातविनिर्मुक्तं ब्रह्म संपद्यते ध्रुवम् ॥ ९ ॥

नैव चिन्त्यं स्वातिरिक्तमस्तीति, नचाचिन्त्यं स्वयमपि नास्तीति,
 एतदुभयमपि न चिन्त्यं, स्वातिरिक्तापहृवसिद्धः स्वयं निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्र-
 मवशिष्यत इति चिन्त्यमेव च ॥ ९ ॥

सविशेषब्रह्माचुसन्धानात् निर्विशेषब्रह्माधिगमः

स्वरेण^४ सल्लयेद्योगी स्वरं संभावयेत् परम् ।
 अस्वरेण तु भावेन न भावो भाव इष्यते ॥ १० ॥

^१ सक्तं—अ १. ^२ स्मृतं—अ १. ^३ सनिरुद्ध्य—अ १. ^४ सल्लयो—अ १.

^१तदेव निष्कलं ब्रह्म निर्विकल्पं निरञ्जनम् ।
 तद्ब्रह्माहमिति ज्ञात्वा ब्रह्म संपद्यते क्रमात् ॥ ११ ॥
 निर्विकल्पमनन्तं च हेतुदृष्टान्तवर्जितम् ।
 अप्रमेयमनाद्यं च यज्ञात्वा मुच्यते बुधः ॥ १२ ॥
 न निरोधो न चोत्पत्तिर्वद्धो न च साधकः ।
 न मुमुक्षुर्वै मुक्त इत्येषा परमार्थता ॥ १३ ॥
 स्वरेण हंसयोगेन ॥ १०—१७ ॥

निश्चाधिकात्मदर्शनम्

एक एवात्मा मन्तव्यो जाग्रत्त्वमसुषुसिषु ।
 स्थानत्रयव्यतीतस्य पुनर्जन्म न विद्यते ॥ १४ ॥
 एक एव हि भूतात्मा भूतेभूते व्यवस्थितः ।
 एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥ १५ ॥
 घटसंवृतमाकाशं ^२नीयमाने घटे यथा ।
 घटे नीयेत नाकाशं तथा जीवो नभोपमः ॥ १६ ॥
 घटवद्विविधाकारं भिद्यमानं पुनः पुनः ।
 तद्वेदे च न जानाति स जानाति च नित्यशः ॥ १७ ॥
^३शब्दमायावृतो यावत्तावत्तिष्ठति पुष्कले ।
 भिन्ने तमसि चैकत्वमेक एवानुपश्यति ॥ १८ ॥
 स्वाज्ञानविकल्पितप्रपञ्चे भिन्ने ॥ १८ ॥

^१ तदेवं—अ १.

^२ भिद्यमा—अ १, उ.

^३ स च मा—अ १,

शब्दब्रह्माध्यानात् परब्रह्माधिगमः

शब्दार्थमपरं ब्रह्म तस्मिन् क्षीणे यदक्षरम् ।

तद्विद्वानक्षरं ध्याये^१ वृदीच्छेच्छान्तिमात्मनः ॥ १९ ॥

द्वे ब्रह्मणी हि मन्तव्ये शब्दब्रह्म परं च यत् ।

शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ २० ॥

ग्रन्थमन्यस्य मेघावी ज्ञानविज्ञानतत्परः ।

पलालमिव धान्यार्थी त्यजेद्ग्रन्थमशेषतः ॥ २१ ॥

प्रणवो हि शब्दार्थमिति ॥ १९-२२ ॥

परमात्मदर्शनम्

गवामनेकवर्णानां क्षीरस्याप्येकवर्णता ।

क्षीरवत् पश्यति^२ ज्ञानं लिङ्गिनस्तु गवां यथा ॥ २२ ॥

ज्ञाननेत्रं समाधाय स महत् परमं पदम् ।

निष्कलं निश्चलं शान्तं^३ ब्रह्माहमिति संस्मरेत् ॥ २३ ॥

इत्येकं परंब्रह्मरूपं सर्वभूताधिवासं तुरीयं जानीते सोऽक्षरे
परमे व्योमन्यधिवसति ॥ २४ ॥ य एतां विद्यां तुरीयां
ब्रह्मयोनिस्वरूपां तामिहायुषे शरणमहं प्रपद्ये ॥ २९ ॥

“अतो निर्विषयं” इत्याभ्यु “ब्रह्माहमिति संस्मरेत्” इत्यन्तं अमृत-
विन्दूपनिषदि पदशो व्याख्यातं द्रष्टव्यम् ॥ २३ ॥ एवं वेदनफलमाह—

^१ व्यदि—क, अ १, अ २. ^२ ज्ञानी—मु. ^३ ब्रह्मैवाहमिति स्मरेत्—उ, उ १.

इतीति ॥ २४ ॥ ब्रह्मयोनिस्वरूपां तु रीयमायायाः ब्रह्माविर्भाव-
हेतुत्वात् ॥ २५ ॥

श्रीकामराजविद्यामहिमा

आकाशाद्यनुक्रमेण सर्वेषां वा एतद्भूतानामाकाशः परायणं
सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव जायन्ते आकाश एव
लीयन्ते तस्मादेव जातानि जीवन्ति तस्मादा^१काशं बीजं विद्यात् ॥ २६ ॥
तदेवाकाशपीठं स्पार्शनं पीठं तेजःपीठममृतपीठं रत्नपीठं जानीयात् ।
यो जानीते सोऽमृतत्वं च गच्छति ॥ २७ ॥ तस्मादेतां तुरीयां
श्रीकामराजीयामेकादशधा भिन्नामेकाक्षरं ब्रह्मेति यो जानीते स
तुरीयं पदं प्राप्नोति य एवं वेदेति महोपनिषद् ॥ २८ ॥

प्रपञ्चकल्पनाबीजं किमित्यत्र ब्रह्मेत्याह—आकाशादीति । यस्मादेवं सर्वाधि-
करणं परमाकाशं तस्मात् ॥ २६ ॥ रत्नशब्देन शिष्टाबादिभूतद्वयसुच्यते रत्नस्य
स्थलजलजत्वात् । रत्नपीठं पञ्चभूततत्कार्यप्रपञ्चारोपापवादपीठमविष्ट्रानं ब्रह्म
जानीयात् ॥ २७ ॥ यस्मात् तुरीयमायाप्रदर्शितब्रह्मज्ञानात् तन्मात्रावस्थानलक्षण-
कैवल्यसिद्धिर्भवति तस्मात् तुरीयां श्रीकामराजीयां कामराजस्य परमेश्वरस्यान-
पायिनीम् । यद्वा—कैवल्यश्रीस्वरूपेण यथाकामं यथेच्छं राजत इति श्रीकामराद्
परमात्मा तत्संबन्धिनी विद्या श्रीकामराजीया तां कैवलप्रणवरूपिणीं अकारोकार-
मकारार्धमात्राबिन्दुनादकलाकलाऽतीतशान्तिशतीतोन्मनीभेदेन एकादशधा
भिन्नां वस्तुतस्तुरीयोङ्काराग्रविद्योतं एकाक्षरं तुर्यतुरीयं ब्रह्म निष्प्रतियोगिकस्वमात्रं
इति यो जानीते जानाति स तुरीयं पदं तुर्यप्रविभक्ततुर्यतुर्यं पदं प्राप्नोति । इति-

^१ काशजं—अ, अ १, मु.

शब्दः पञ्चमोपनिषत्समात्यर्थः । महोपनिषच्छब्दस्तु त्रिपुरातापिन्युपनिषत्-
समात्यर्थः ॥ २८ ॥

इति पञ्चमोपनिषत्

श्रीवासुदेवेन्द्रशिष्योपनिषद्ब्रह्मयोगिना ।

श्रीमत्त्रिपुरतपनव्याख्यानं लिखितं स्फुटम् ।

त्रिपुरातपनव्याख्याग्रन्थजातं चतुश्शतम् ॥

इति श्रीमदीशाद्यष्टोत्तरशतोपनिषच्छास्त्रविवरणे अशीतिसंख्यापूरकं
त्रिपुरातापिन्युपनिषद्विवरणं संपूर्णम्

देव्युपनिषत्

भद्रं कर्णेभिः—इति शान्तिः

चिन्छक्ते: सर्वात्मरूपेण ब्रह्मात्मम्

सर्वे वै देवा देवीमुपतस्थुः काऽसि त्वं महादेवि ॥ १ ॥

साऽब्रवीद्हं ब्रह्मस्त्रूपिणी । मत्तः प्रकृतिपुरुषात्मकं
जगच्छून्यं चाशून्यं च । अहमानन्दानानन्दाः । विज्ञाना-
विज्ञानेऽहम् । ब्रह्माब्रहणी वेदितव्ये । इत्याहार्थवर्णी श्रुतिः ॥ २ ॥

अहं पञ्च भूता^१न्यपञ्चभूतानि । अहमखिलं जगत् ।
वेदोऽहमवेदोऽहम् । विद्याऽहमविद्याऽहम् । अजाऽहमनजाऽहम् ।
अधश्चोर्ध्वं च तिर्यक्काहम् ॥ ३ ॥

श्रीदेव्युपनिषद्विद्यावेद्यापारसुखाकृति ।

त्रैपदं ब्रह्मचैतन्यरामचन्द्रपदं भजे ॥

इह खलु अर्थवर्णवेदप्रविभक्तेयं देव्युपनिषत् स्वसार्वात्म्यप्रकटनव्यप्रा नि-
ष्प्रतियोगिकब्रह्मात्रपर्यवसन्ना विजृम्भते । अस्याः स्वल्पग्रन्थतो विवरणमारभ्यते ।

^१ न्यहं प—अ १, अ २, क.

देवर्धिपटलश्रीमहादेवीप्रश्नप्रतिवचनरूपेयमाख्यायिका विद्यास्तुत्यर्था । आख्यायिकामवतारयति—सर्व इति ॥ १ ॥ या विच्छक्तिः तैरवं पृष्ठा साऽब्रवीत् । कुतस्ते ब्रह्मतेत्यत्र सर्वात्मरूपेण सर्वकारणब्रह्मतोपपद्यते इत्याह—मत्त इति । स्थावरजड़मात्मकं जगत् मत्तः समुद्रूतमित्यर्थः । तजगत् स्वज्ञस्वाज्ञदृष्टिभ्यां शून्यं च अशून्यं चेति । अहमपि स्वज्ञादिदृष्ट्या अहमानन्देत्यादि ।

यथैवेदं नभः शून्यं जगच्छून्यं तथैव हि ।

अज्ञस्य दुःखौवमयं ज्ञस्यानन्दमयं जगत् ॥

इत्यादिश्चुत्यनुरोधेन स्वज्ञः स्वातिरिक्तशून्यसिद्धस्वानन्दात्मतया सर्वं पश्यति, स्वाज्ञः तद्विपरीतं पश्यतीत्यर्थः ॥ २ ॥ स्वस्य सार्वात्म्यं सर्वकारणतां च प्रकटयति—अहमिति । पञ्चीकृतापञ्चीकृतभेदेन अहं पञ्चभूतान्यपञ्चभूतानि । अवेदोऽहं प्राकृतभाषाप्रबन्धादेः अवेदत्वात् ॥ ३ ॥

चिच्छक्तेः सर्वधारकत्वम्

अहं रुद्रेभिर्बुभिश्चराम्यहमादित्यैरुत विश्वदेवैः ।

अहं मित्रावरुणावृभा विभर्म्यहमिन्द्रामी अहमश्च-
नावुभौ ॥ ४ ॥

अहं सोमं त्वष्टारं पूषणं भगं दधाम्यहम् ।

^१विष्णुमुरुक्तमं ब्रह्माणमुत प्रजापतिं दधामि ॥ ५ ॥

अहं दधामि द्रविणं हविष्मते सुप्राव्ये ये यजमानाय सुन्वते ।

अहं राष्ट्री सङ्गमनी वसूनामहं सुवे पितरमस्य मूर्धन् ॥ ६ ॥

मम योनिरप्स्वन्तःसमुद्रे य एवं वेद स देवीपदमाप्नोति ॥ ७ ॥

^२ विष्णवुह—अ, अ १, अ २, क.

स्वांशभूतैः स्त्रेभिः स्त्रैः । सर्वाधारात्मना विभर्मि ॥ ४ ॥ भगं
षड्डिघैर्थ्यम् । विष्णुमुरुक्रमं चण्डपराक्रमं विष्णुम् ॥ ५ ॥ हविष्मते हविः-
संपत्त्वाय सुप्राव्ये सुप्राव्याय शोभनप्रकृष्टाशयाय प्रलयप्रवणचित्ताय । प्रकर्षेण
व्येति नश्यतीति प्रव्यं दुष्टचित्तं तथस्मात् शोभनचित्तात् प्रगतं स सुप्राव्यः ।
मां यथावत् सुन्वते स्तुन्वते यजमानाय तद्वावानुरोधेन द्रविणं धनं ज्ञानं वा
दधामि ददामीत्यर्थः । वस्वादीनां सम्यग्गमनीयसंचरणीयराश्चरूपिण्यहमित्यर्थः ।
गुणसाम्यात्मना अस्य प्रपञ्चस्य मूर्धन् मूर्धा अहं अस्य प्रपञ्चस्य पितरं हैरमपि
सुवे सृजे, “जीवेशावाभासेन करोति” इति श्रुतेः ॥ ६ ॥ अन्तः सम्य-
गुदद्वतीति पुण्डरीकाकारमांसपिण्डः अन्तःसमुद्रः सर्वप्राण्यन्तर्हत्कमले अप्सु
अबादिपञ्चभूतेषु च जीवशिवात्मना मम योनिः स्वरूपं विद्यते इति य एवं
वेद स देवीपदं चित्सामान्यरूपं एतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

देवकृतदेवीस्तुतिः

ते देवा अब्रुवन्—

नमो देव्यै महादेव्यै शिवायै सततं नमः ।
नमः प्रकृत्यै भद्रायै ^१नियता: प्रणता: स ताम् ॥ ८ ॥
तामश्चिवर्णं तपसा ज्वलन्तीं वैरोचनीं कर्मफलेषु जुष्टाम् ।
दुर्गां देवीं शरणमहं प्रपद्ये मुतरां नाशय ते तमः ॥ ९ ॥
देवीं वाचमजनयन्त देवास्तां विश्वरूपाः पश्वो वदन्ति ।
सा नो मन्द्रेषमूर्जं दुहाना धेनुर्वागसात्तुपसुष्टुतैतु ॥ १० ॥
कालरात्रिं ब्रह्मस्तुतां वैष्णवीं स्कन्दमातरम् ।
सरस्वतीमदितिं दक्षदुहितरं नमामः पावानां शिवाम् ॥ ११ ॥

^१ नियतं—अ, अ १.

महा^१लक्ष्मीश्च विद्धहे सर्वैसिद्धिश्च धीमहि ।

तत्रो देवी प्रचोदयात् ॥ १२ ॥

^३अदितिरिह जनिष्ट दक्षया दुहिता तव ।

तां देवा अन्वजायन्त भद्रा अमृतबन्धवः ॥ १३ ॥

देवीमुखतः देवीतत्त्वं देवाः विदित्वा तां नत्वा देवाः स्तुन्वन्तीत्याह—
त इति । किमिति ? वश्यमाणमन्त्रैरेवं स्तुन्वन्ति । नमो देव्यै शर्वाण्यै महादेव्यै
त्रिमूर्तिजनन्यै शिवायै सततं नमः । यैवमुक्तविशेषणविशिष्टा तां त्वां वयं सदा
प्रणताः स्मः ॥ ८ ॥ वैरोचनी स्वतेजसा विरोचमानाम् । मत्कृते सुतरां ते तव
अदर्शनात्मकं तमः नाशय । देवाः यां देवीं वाचं अशरीरवाणीं अजनयन्त तां
एवं विश्वरूपाः पश्वो नानाजन्तवो वदन्ति । किमिति ? या देवी वाप्रौपिणी
सा नोऽस्मान् प्रति इषं अभिलिखितं ऊर्जा अन्नं कर्मफलात्मकं पयः वाग्वेनुः
सरस्वती भूत्वा दुहाना सती अस्मानेतु वाग्मिभूतयः नः उपसुष्टुत भजत ॥ १० ॥
स्वातिरिक्तभानस्य कालरात्रिम् ॥ ११-१२ ॥ दक्षया दाक्षायण्या त्वया
इहादितिः जनिष्ट संजाता । अत इयमदितिः तव दुहिता । तां तस्याः सकाशात्
देवा अन्वजायन्त । अतस्ते दौहित्रा वयमिति मत्या अस्मान् स्वातिरिक्तास्तित्व-
ध्रमतो मोचयेत्यर्थः ॥ १३ ॥

आदिविद्योद्धारः

कामो योनिः कामकला वज्रपाणि-

रुहा हसा मातरिश्चाऽन्नमिन्द्रः ।

पुनर्गुहा सकला मायया च

^४पुरुच्येषा विश्वमाताऽदिविद्योम् ॥ १४ ॥

^१ लक्ष्मी च—अ १, अ २, क. लक्ष्म्यै च—अ.

^२ सिद्धी च—अ १, क. सिद्धि च—अ २. सिद्ध्यै च—अ.

^३ अदितिर्द्युज—मु. ^४ पुनःकोशा—अ १, अ २, क, मु.

अथादिविद्यामुद्गरति—कामहति । कामः ककारः योनिः एकारः काम-
कला ईकारः वज्रपाणिः लकारः गुहा हींकारः हसेत्यत्र हकारः सकारः
मातरिश्चा ककारः अन्नं हकारः इन्द्रो लकारः पुनर्गुहा हींकारः सकला:
सकारककारलकारः मायया च हींकारः पुरुच्येषा विश्वमाता विशिष्टरूपेयं
आदिमूलविद्या प्रणवात्मिका विजृभत इत्यर्थः ॥ १४ ॥

आदिविद्यामहिमा

^१एषाऽऽत्मशक्तिः । एषा विश्वमोहिनी पाशाङ्कुशधरुवा-
णधरा । एषा श्रीमहाविद्या ॥ १९ ॥ य एवं वेद स शोकं
तरति ॥ १६ ॥ नमस्ते अस्तु भगवति भवति मातरसान् पातु
सर्वतः ॥ १७ ॥ सैषाऽष्टौ वसवः । सैषैकादशलद्राः । सैषा
द्वादशादित्याः । सैषा विश्वेदेवाः सोमपा असोमपाश्च । सैषा
यातुधाना असुरा रक्षांसि पिशाचा यक्षाः सिद्धाः । सैषा
सत्त्वरजस्तमांसि । सैषा प्रजापतीन्द्रमनवः । सैषा ग्रहनक्षत्रन्योतीर्णि
कलाकाष्ठाऽदिकालरूपिणी । तामहं प्रणौमि नित्यम् ॥ १८ ॥

तापापहारिणीं देवीं सुक्तिसुक्तिप्रदायिनीम् ।

अनन्तां विजयां शुद्धां शरण्यां शिवदां शिवाम् ॥ १९ ॥

येथमादिविद्या एषा ॥ १९-१६ ॥ सर्वतः सर्वात्मना ॥ १७-१९ ॥

भुवनेश्येकाक्षरीमन्वः

वियदीकारसंयुक्तं वीतिहोत्रसमन्वितम् ।

अवेन्दुलसितं देव्या बीजं सर्वार्थसाधकम् ॥ २० ॥

एवमेकाक्षरं मन्त्रं यतयः शुद्धचेतसः ।

ध्यायन्ति परमानन्दमया ज्ञानाम्बुराशयः ॥ २१ ॥

^१ एषाऽस्य—उ, उ १.

मुवनेश्येकाक्षरमनुमुद्ररति—विषदिति । हीमिति ॥ २०-२१ ॥

महाचण्डीनवाक्षरविद्या

वाङ्मया ब्रह्मभूस्तसात् षष्ठं वक्त्रसमन्वितम् ।

सूर्यो वामश्रोत्रबिन्दुः ^१संयुताष्टतृतीयकम् ॥ २२ ॥

^२नारायणे संयुक्तो वायुश्चाधरसंयुतः ।

विच्चे नवार्णकोर्झः स्यान्महदानन्ददायकः ॥ २३ ॥

हृत्पुण्डरीकमध्यस्थां प्रातःसूर्यसमप्रभाम् ।

पाशाङ्कुशाधरां सौम्यां वरदाभयहस्तकाम् ।

त्रिनेत्रां रक्तवसनां भक्तकाम^३दुघां भजे ॥ २४ ॥

नमामि ^४त्वामहं देवीं महाभयविनाशिनीम् ।

महादुर्गप्रशमनीं महाकारुण्यरूपिणीम् ॥ २५ ॥

यस्याः स्वरूपं ^५ब्रह्मादयो न जानन्ति तसादुच्यतेऽज्ञेया ।

यस्या अन्तो न विद्यते तसादुच्यतेऽनन्ता । यस्या ग्रहणं नोपलभ्यते तसादुच्यतेऽलक्ष्या । यस्या जननं नोपलभ्यते तसादुच्यतेऽजा । एकैव सर्वत्र वर्तते तसादुच्यत एका । एकैव विश्वरूपिणी तसादुच्यते नैका । अत एवोच्यतेऽज्ञेयाऽनन्ताऽलक्ष्याऽजैका नैका ॥ २६ ॥

मन्त्राणां मातृका देवी शब्दानां ज्ञानरूपिणी ।

ज्ञानानां चिन्मयातीता शून्यानां शून्यसाक्षिणी ॥ २७ ॥

^१ संयत्य . . . कः—अ, अ २, क. संयुक्ताष्ट—अ.

^२ एतत् श्लोकार्थं (उ, उ १) कोशयोनौपलभ्यते

^३ दुघं—अ २, क. दुहं—अ.

^४ त्वां महादेवी—अ २. त्वामहं देवि—अ, अ १, क.

^५ ब्रह्मादयोऽपि न—अ २.

यस्याः परतरं नास्ति सैषा दुर्गा प्रकीर्तिः ।
तां दुर्गां दुर्गमां देवीं दुराचारविघातिनीम् ।
नमामि भवभीतोऽहं संसारार्णवतारिणीम् ॥ २८ ॥

महाचण्डीनवाक्षरमुद्धरति—वाढमयेति । योनिमायामन्मथबीजैः साकं
चामुण्डायै विच्चे इति मनुः ॥ २२-२३ ॥ तामेवं ध्यायेदित्याह—हृदिति
॥ २४-२५ ॥ अङ्गेयानन्तेयादिविशेषणैस्तां निर्वक्ति—यस्या इति ॥ २६ ॥
प्राधान्यात् मन्त्राणां मातृकादेवी ॥ २७-२८ ॥

विद्याजपस्तुतिः

इदमर्थवर्णशीर्षं योऽधीते स पञ्चार्थवर्शीर्षजपफलमवाप्नोति ।
इदमर्थवर्णशीर्षं ज्ञात्वा योर्चाँ स्थापयति ॥ २९ ॥

शतलक्षं प्रजह्वाऽपि नार्चासिद्धिं च विन्दति ।

शतमष्टोत्तरं चास्याः पुरश्चर्याविधिः स्मृतः ॥ ३० ॥

दशवारं पठेद्यस्तु सद्यः पापैः प्रमुच्यते ।

महादुर्गाणि तरति महादेव्याः प्रसादतः ॥ ३१ ॥

प्रातरधीयानो रात्रिकृतं पापं नाशयति । सायमधीयानो
दिवसकृतं पापं नाशयति । तत् सायं प्रातः प्रयुज्ञानः पापोऽपापो
भवति । निशीथे तुरीयसंध्यायां जह्वा वाक्सिद्धिर्भवति । नूतनप्रति-
मायां जह्वा देवतासांनिध्यं भवति । प्राणप्रतिष्ठायां जह्वा प्राणानां
प्रतिष्ठा भवति । भौमाश्विन्यां महादेवीसंनिधौ जह्वा महामृत्युं
तरति य एवं वेदेत्युपनिषत् ॥ ३२ ॥

नारायणादिपञ्चार्थवर्शीर्षेति ॥ २९-३१ ॥

य एवं वेद स पुरुषः महादेवताप्रसादात् सर्वापहवसिद्धं ब्रह्म निष्प्रतियोगि-
कस्वमात्रमित्यनुसंधानमृत्युं तरति सदैवमनुसंधानपरो भवतीत्यर्थः । इत्युपनिष-
च्छब्दः देव्युपनिषत्समात्यर्थः ।

श्रीवासुदेवेन्द्रदिश्योपनिषद्ब्रह्मयोगिना ।

श्रीदेव्युपनिषद्व्याख्या लिखिता ब्रह्मगोचरा ।

श्रीदेव्युपनिषद्व्याख्याग्रन्थः पञ्चाशदीरितः ॥

रामतापिन्थादिदेव्युपनिषदन्तं त्रिशताविकपञ्चसहस्राणि । ईशादिदेव्युपनिषदन्त-
ग्रन्थस्तु चतुर्विंशत्यविकनवशतोत्तरद्वात्रिंशत्सहस्राणि ॥ ३२९२४ ॥

इति श्रीमदीशायश्चोत्तरशतोपनिषद्व्याख्यास्त्वविवरणे एकाशीतिसङ्घायापूरकं
देव्युपनिषद्विवरणं संपूर्णम् ॥

बहवृचोपनिषत्

वाङ्मे मनसि—इति शान्तिः

चिच्छक्तिस्वरूपम्

ॐ देवी ह्येकाऽग्र आसीत् । सैव जगदुण्डमसृजत ।
कामकलेति विज्ञायते । शृङ्गारकलेति विज्ञायते ॥ १ ॥

बहवृचाख्यब्रह्मविद्यामहाखण्डार्थवैभवम् ।
अखण्डानन्दसाम्राज्यरामचन्द्रपदं भजे ॥

अथ खलु ऋवेदप्रविभक्तेयं बहवृचोपनिषत् जगत्कारणत्वप्रकटनपूर्वकं सार्वात्म्यप्रतिपादनव्यग्रा निग्रतियोगिकब्रह्मात्रपर्यवसन्ना विजयते । अस्याः स्वल्पग्रन्थतो विवरणमारभ्यते । आदौ श्रुतिरवान्तरसङ्गल्याऽभिन्ननिषित्तोपादान-जगत्कारणचिच्छक्तिस्वरूपं प्रकटयति—ॐ देवीति । स्वज्ञस्वाज्ञदृष्टिमाश्रित्य परापरब्रह्मरूपेण यद्वस्तु तत् ओं इत्योकारार्थरूपं तस्योकारस्य स्वार्थपरापर-ब्रह्ममहिन्ना जगदुपादानतया प्रकृतत्वात् देवीप्रकृतित्वमुच्यते, “प्रणवत्वेन प्रकृतित्वं वदन्ति ब्रह्मवादिनः” इति श्रुतेः । स्वानुप्रविष्टचैतन्यमहिन्ना या दीप्यते सेयं देवी चिच्छक्तिः एकैवाग्रे सृष्टेः पुरा आसीत् सृष्टेः पुराऽव्यक्तशक्तेरनभिव्यक्तनामरूपकर्मरूपत्वात् । यैवमग्रे निष्पन्ना सैव स्वाविद्यापदात्मकं जगत् अविद्याऽण्डं स्वाभेदेन असृजत सृष्टवती बभूव । या जगन्निदानतया भाता

तस्यास्तनुरीङ्कारात्मना प्रणवात्मना च कामकलेति विज्ञायते, “कामो योनिः कामकला” इति श्रुत्या ईकारस्य कामकलात्वेन वर्णितत्वात् । “शृङ्गेऽवशृङ्गं संयोज्य” इति श्रुत्यनुरोधेन अकारोकारमकाराणां शृङ्गत्वेन व्यपदेशतः शृङ्गगण्यकारादीनि तेषामरमग्रमर्धमात्रा शृङ्गरक्लेति विज्ञायते ॥ १ ॥

चिच्छक्तेः ब्रह्मादिस्थावरान्तकारणत्वम्

तस्या एव ब्रह्माजीजनत् । विष्णुरजीजनत् । रुद्रोऽजीजनत् ।

सर्वे मरुदण्णा अजीजनन् । गन्धर्वाप्सरसः किंनरा वादित्रवादिनः समन्तादजीजनन् । भोग्यमजीजनत् । सर्वमजीजनत् । सर्वं शाक्तम-जीजनत् । अण्डजं स्वेदनमुद्दिज्जं जरायुजं यत् किंचैतत् प्राणि-स्थावरजङ्गमं मनुष्यमजीजनत् ॥ २ ॥

तस्या एव चिच्छक्तेः ब्रह्मादिस्थावरान्तकारणत्वमाह—तस्या इति । इयं चिदनुप्रवेशतः चिच्छक्तिर्भूत्वा ब्रह्मविष्णुरुद्रोपाधित्वेन देवगन्धर्वाप्सरः-किन्नराद्युपाधित्वेन जड़मस्थावरात्मना चेश्वरेच्छया परिणता यदा भवति तदा वस्तुतो व्याप्यव्यापककलनाविरल्पमपि निर्विशेषं ब्रह्म स्वाज्ञदृष्ट्या प्रकृत्युच्चाव-चोपाधिपरिणामानुगतमिव भातं सत् तत्तदुपाधिगुणानुरोधेन ब्रह्मविष्णुरुद्रतां देवगन्धर्वादिरूपतामात्तवत् भातीति यत् तदेव प्रकृतितो जातमित्युपचर्यते, न परमार्थतः, ब्रह्मणो निष्प्रतियोगिकाजस्वरूपत्वात् “अज आत्मा महान् ध्रुवः” इति श्रुतेः । ब्रह्मणो निष्प्रतियोगिकभावरूपेणाजत्वं निरङ्कुशमित्यर्थः ॥ २ ॥

चिच्छक्तेः शब्दतदर्थरूपभावनम्

सैषा परा शक्तिः । सैषा शांभवी विद्या कादिविद्येति वा हादिविद्येति वा सादिविद्येति वा रहस्यमोमो वाचि प्रतिष्ठा ॥ ३ ॥

सैव पुरत्रयं शरीरत्रयं व्याप्य बहिरन्तरवभासयन्ती
देशकालवस्त्वन्तरासङ्गान्महात्रिपुरसुन्दरी वै प्रत्यक्षं चितिः ॥ ४ ॥

ब्रह्मणोऽजत्केऽपि सर्वान्नर्थमूलमायाशक्तिरेव वस्तुतः नानारूपेण जायते
इति चेत्त, तस्या अपि निष्प्रतियोगिकभावरूपतयाऽजत्वात् “अजामेकां”
इति श्रुतेः,

स्वतो वा परतो वाऽपि न किंचिद्वस्तु जायते ।

सदसत् सदसद्वाऽपि न किंचिद्वस्तु जायते ।

एतत्तदुत्तमं सत्यं यत्र किंचिन्न जायते ॥

इति श्रीगौडपादाचार्योक्तेः । तथाऽपि या स्वाङ्गदृष्ट्या चिच्छक्तिं गता सैव
शब्दरूपेण तदर्थरूपेण च भातीयाह—सैषेति । सैषा परा शक्तिः चित्सामान्य-
रूपत्वात् । सैषा शांभवी विद्या शं अस्मात् भवतीति शंभुः ईश्वरः सत्वसत्व-
विद्यायाः शंभ्यविष्टित्वात् शांभवीत्वम् । श्रीमत्पञ्चदशाक्षरीप्रविभक्त-क ए है
ल हीं-इति प्रथमखण्डात्मना कादिविद्येति वा-ह स क ह ल हीं-इति द्वितीय-
खण्डात्मना हादिविद्येति वा-स क ल हीं-इति तृतीयखण्डात्मना सादिविद्येति
वा रहस्यं ॐ ॐ वाचि प्रतिष्ठेति यदनविकारिणे गोपनीयतया रहस्यं
निर्विशेषं ब्रह्म तदभेदेन तुरीयोङ्गाररूपिणी भूत्वा ॐ वाचि ओंकारप्रभवशब्द-
जाले तदर्थब्रह्मात्मना तिष्ठतीति ॐ वाचि प्रतिष्ठित्युच्यते ॥ ३ ॥ या एवं स्थिता
सैव ब्रह्मात्मना सर्वावभासकप्रत्यक्षितिः भवेदिल्याह—सैषेति । या चिच्छक्तिः
सैव व्यष्टिसमिष्टेदिन्निपुरत्रयं स्थूलसूक्ष्मबीजात्मकं शरीरत्रयं विश्वविराङोत्रा-
वात्मना व्याप्य बहिः नामरूपविकारजातं अन्तः कामादिवृत्तिसहस्रं च स्वाति-
रिक्तं नास्तीति प्रकाशयन्ती, यद्वा तद्वावाभावौ प्रकाशयन्ती । देशकाल-
वस्त्वन्तरसङ्गतः प्रकाशकत्वं कुतः इत्यत्र देशकालवस्त्वन्तरासङ्गात् सम्य-
ज्ञानात्मना त्रिपुरं शरीरत्रयं तदुपलक्षिताविद्यापदतत्कार्यजातं सुतरां दारयत्यपह्रवं
करोतीति महती च सा त्रिपुरसुन्दरी च महात्रिपुरसुन्दरी वै त्रिपुरसुन्दर्येव
प्रत्यक्षितिः । सातिरिक्तप्रपञ्चप्रातिलोम्येनान्वनात् प्रत्यक्त्वं युज्यत इत्यर्थः ॥ ४ ॥

चिच्छकेः अद्वितीयत्वम्

सैवात्मा ततोऽन्यदसत्यमनात्मा । अत एषा ब्रह्मसंवित्ति-
भावाभावकलाविनिर्मुक्ता चिद्विद्याऽद्वितीयाब्रह्मसंवित्तिः सच्चिदानन्द-
लहरी महात्रिपुरसुन्दरी बहिरन्तरनुप्रविश्य स्वयमेकैव विभाति ।
यदस्ति सन्मात्रम् । यद्भाति चिन्मात्रम् । यत् प्रियमानन्दम् । तदेतत्
सर्वकारा महात्रिपुरसुन्दरी । त्वं चाहं च सर्वं विश्वं सर्वदेवता ।
इतरत् सर्वं महात्रिपुरसुन्दरी । सत्यमेकं ललिताऽरुप्यं वस्तु तद-
द्वितीयमस्वण्डार्थं परं ब्रह्म ॥ ९ ॥

पञ्चरूपपरित्यागादर्वरूपप्रहाणतः ।

अधिष्ठानं परं तत्त्वमेकं सच्चिद्धृष्टे महत् ॥ इति ॥ ६ ॥

भास्यभासकभेदतो द्वैतापत्तिः स्यादित्यत आह—सैवेति । चिच्छक्तौ
शक्त्यंशापायसिद्धा या चित् सैवात्मा ततोऽन्यत् शक्त्यंशः असत्यमनात्मा ।
यत एवं अत एषा चिच्छक्त्यंशापायात् ब्रह्मसंवित्तिः संविन्मात्रब्रह्मरूपिणी
भवति । भावाभावकलयोः सत्त्वात् संविन्मात्रता कुत इत्यत आह—भावेति ।
चाक्षुषघटादिकं भावकलोच्यते, अचाक्षुषतया केवलमानसग्राहां अभावकलेत्युच्यते,
चितो निष्प्रतियोगिकक्षसिमात्रतया भावाभावकलाऽयोगात् भावाभावकलाविनि-
र्मुक्ता चित् इत्यर्थः । चित्वं कुत इत्यत्र विद्या वेदनमात्रस्वरूपत्वात् ।
स्वातिरिक्तवेद्यादिसत्वात् द्वैतापत्तिरित्यत्र अद्वितीया चितः स्वसंवेद्यत्वेन स्वाति-
रिक्तवेद्याभावात् । निष्प्रतियोगिकाद्वितीयस्वरूपैव ब्रह्मसंवित्तिरित्यर्थः । कथं
पुनरद्वितीया ब्रह्मसंवित्तिः अनृतजडदुःखप्रपञ्चसत्त्वादित्यत आह—सच्चिदानन्द-
लहरीति । अनृतजडदुःखजातप्राससच्चिदानन्दलहरी निस्तरङ्गसच्चिदानन्दसमुद-
रूपेण महात्रिपुरसुन्दरी स्वाज्ञदृष्टिप्रसक्तवहिरन्तरनुप्रविश्य सर्वाधिष्ठान-
सर्वान्तर्यामिरूपेण स्वयमेकैव विभाति । यद्येवं बहिरन्तरनुप्रविश्य तदा

स्वाविद्यापदतत्कार्यरूपतां भजति, तस्याः सच्चिदानन्दत्वं दुर्लभमित्यत आह—यदिति । स्वाविद्यापदतत्कार्यानन्तकोटिब्रह्माण्डपठलं स्वातिरेकेण यदस्ति तत् सन्मात्रं स्वातिरेकेण यद्गतिं तत् चिन्मात्रं स्वातिरेकेण यत्प्रियं तत् आनन्दं आनन्दमात्रं सच्चिदानन्दातिरेकेण स्वाविद्यापदतत्कार्यायोगात् । तदेतत्सर्वकारा महात्रिपुरुषुन्दरी भवतीत्यर्थः । त्वमहमित्यादिकलनाकलित्विश्वस्य सत्त्वात् कथं सच्चिदानन्दमात्रता इत्यत आह—त्वं चेति । सच्चिदानन्दातिरेकेण त्वमहमिदंशब्दवाच्यप्रपञ्चाभावात् सर्वं महात्रिपुरुषुन्दर्येवत्यर्थः । सच्चिदानन्दमिति पदतवययोगतो द्वैतापत्तिः स्यादित्यत आह—सत्यमिति । असत्यापह्वसिद्धं सत्यं सन्मात्रं एकमेव । अनेकभेदसत्त्वादेकत्वं कुत इत्यत्र अनेकलक्ष्मेदजातमपि यत्र विलीयते तत्त्वाधिकरणं लिलिताऽऽस्य यत् वस्तु तदद्वितीयं अखण्डार्थं हि परं त्रह्व निष्प्रतियोगिकाद्वितीयमित्यर्थः ॥ ९ ॥ प्रतियोगित्वेन पञ्चब्रह्मतत्कार्यपञ्चभूतमौतिकसत्त्वादित्यत आह—पञ्चेति । ब्रह्मातिरिक्तं न किञ्चिदस्ति इति बोधेन सदाशिवादिपञ्चब्रह्मरूपपरित्यागात् विलयात् तदर्थगजातानि तत्कार्याणि वियदादिभूतमौतिकानि अर्वाणि तेषां कारणप्रळयसमकालप्रहाणतः कार्यकारणप्रपञ्चलयाधिष्ठानं अधिष्ठेयसामान्याभावात् तदधिष्ठानं निरधिष्ठानं सत् सन्मात्रं परं तत्त्वं महत् भूमरूपं एकमेवावशिष्यते इत्यर्थः ॥ ६ ॥

प्रत्यक्षपरचिदैक्यभावना

प्रज्ञानं ब्रह्मेति वा अहं ब्रह्मास्मीति वा भाष्यते ।
तत्त्वमसीत्येव संभाष्यते । अयमात्मा ब्रह्मेति वा अहं ब्रह्मास्मीति वा
ब्रह्मैवाहमस्मीति वा ॥ ७ ॥

इत्थंभूता चित् केन भाष्यते इत्यत आह—प्रज्ञानमिति । उत्तमाधिकारिभिः प्रत्यगभिन्नब्रह्माभिप्रायेण प्रज्ञानं ब्रह्मेति वा अवान्तरवाक्येन अहं ब्रह्मास्मीति वा शिष्यानुभूतिवाक्येन भाष्यते, आचार्यानुभवरूपतत्त्वमसीत्येव

संभाष्यते, पुनरवान्तररूपेण अयमात्मा ब्रह्मेति वा ब्रह्मण्यनात्मताशान्तये स्वात्मन्यब्रह्मताशान्तये च व्यतिहोरेण अहं ब्रह्मस्मीति वा ब्रह्मैवाहमस्मीति वा । अयमात्मेत्यादिमहावाक्यानां प्रत्यक्षपरचितोरैक्यमर्थः । एवं प्रत्यगमिन्नब्रह्मात्मना सदा भाव्यत इत्यर्थः ॥ ७ ॥

अम्बिकाऽऽदिरूपेण चिच्छक्तिभावना

योऽहमस्मीति वा सोऽहमस्मीति वा योऽसौ सोऽहमस्मीति वा या भाव्यते सैषा षोडशी श्रीविद्या पञ्चदशाक्षरी श्रीमहात्रिपुर-सुन्दरी बालाऽम्बिकेति बगलेति वा मातङ्गीति स्वयंवरकल्याणीति भुवनेश्वरीति चामुण्डेति चण्डेति वाराहीति तिरस्कारिणीति राजमातङ्गीति वा शुकश्यामलेति वा लघुश्यामलेति वा अश्वाखडेति वा प्रत्यज्ञिरा धूमावती सावित्री सरस्वती गायत्री ब्रह्मानन्दकलेति ॥ ८ ॥

उत्तमाधिकारिभिः यैवं भाविता चिता शक्तियोगेन मध्यमाधिकारिदृष्ट्या सैषा चिच्छक्तिः । कार्यशक्त्यात्मना मातङ्गी गायत्री इति भाव्यते । निर्विशेष-ब्रह्मानार्थिभिः ब्रह्मानन्दकलेति नियतृत्सात्मना भाव्यत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

ब्रह्मण एव मुख्यज्ञेयत्वम्

ऋचो अक्षरे परमे व्योमन् यस्मिन् देवा अधि विश्वे निषेदुः ।
यस्तत्र वेद किमुचा करिष्यति य इत्तद्विदुस्त इमे समाप्ते ॥

इत्युपनिषत् ॥ ९ ॥

यत् ज्ञातव्यं तदेव ज्ञेयं केवलमिमः किं प्रयोजनं, तथाचावत् ये जानन्ति ते
तन्मात्रमवशिष्यन्ते इत्याह—कर्त्तव्यं इति । अयं मन्त्रः श्रेताश्वतरोपनिषदिदि व्या-
ख्यातः । इत्युपनिषद्छ्लब्दः बहूचोपनिषत्समाप्त्यर्थः ॥ ९ ॥

श्रीवासुदेवेन्द्रशिष्योपशिष्टद्विक्षयोगिना ।

बहूचोपनिषद्व्याख्या लिखिता ब्रह्मगोचरा ।

बहूचोपनिषद्व्याख्याप्रन्थः सप्ततीरितिः ॥

इति श्रीमदीशाध्योत्तरशतोपनिषद्छ्लास्त्रविवरणे सप्तोत्तरशतसङ्ग्यापूरकं

बहूचोपनिषद्विवरणं सम्पूर्णम्

भावनोपनिषत्

भद्रं कर्णेभिः—इति शान्तिः

शिवस्य शक्तियोगात् ईश्वरत्वम्

श्रीगुरुः १परमकारणभूता शक्तिः ॥ १ ॥

स्वाविद्यापददत्कार्यश्रीचक्रोपरि भासुरम् ।

बिन्दुरूपशिवाकारं रामचन्द्रपदं भजे ॥

इह खलु अथर्वणवेदप्रविभेदेयं भावनोपनिषत् स्वातिरिक्तप्रपञ्चश्रीचक्रासनत्रिपुरातत्त्वप्रकटनव्यग्रा तत्सर्वरोपापवादाधिकरणपरशिवतत्त्वपर्यवसन्ना विजयते । अस्याः संक्षेपतो विवरणमारभ्यते । परमदयावती श्रुतिः देहादावात्मात्मीयाभिमानकबळितस्वाज्ञालोकसुपलभ्य देहादावात्मात्मीयाभिमतिवारणाय स्थूलादिदेहत्रये श्रीचक्रभावनां प्रकटयति—श्रीगुरुरिति । पराभावाश्रीग्रासप्रत्यभावशीरूपेण गुशब्दवाच्यस्वज्ञानं रुशब्दवाच्यस्वज्ञानेन द्रावयतीति श्रीगुरुः परमशिवः, तस्य स्वातिरिक्तप्रपञ्चसर्गस्थितिभङ्गकरणपरमकारणभूता शक्तिः, तथा योगतः खलु शिव ईश्वरत्वं भजतीत्यत्र—“प्रकृतिं स्वामविष्णुय संभवाम्यात्ममायया” इति स्मृतेः ॥ १ ॥

¹ सर्वका—मु.

अध्यात्मदेहवयशीचक्रभावना

केन ? नवरन्द्रस्त्रो देहो नवशक्तिमयं श्रीचक्रम् । वाराही
पितृरूपा कुरुकुण्डा^१बली देवता माता । पुरुषार्थः सागराः । देहो
नवरक्षद्वीपः । आधारनवकमुद्राः शक्तयः । त्वगादिसप्तधातुभिरनकैः
संयुक्ताः संकल्पाः कल्पतरवः । तेजःकल्पकोद्यानम् । रसनया
भाव्यमाना मधुराम्लतिक्तकटुकषायलवणरसाः पडृतवः । क्रिया-
^२शक्तिः पीठम् । कुण्डलिनी ज्ञानशक्तिर्गृहम् । इच्छाशक्तिर्महात्रिपुर-
सुन्दरी । ज्ञाता होता । ज्ञानमर्घ्यम् । ज्ञेयं हविः । ज्ञातुज्ञान-
^३ज्ञेयानामभेदभावनं श्रीचक्रपूजनम् । नियतिसहितशृङ्गारादयो नव
रसा अणिमादयः । कामक्रोषलोभमोहमदमात्सर्यपुण्यपापमया
ब्राह्याद्यष्ट शक्तयः । पृथिव्यापस्तेजोवाच्वाकाशश्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिहा-
व्राणवाक्पाणिपादपायू^४पस्थविकाराः पोडश शक्तयः । वचनादान-
गमनविसर्गानन्दहानोपादानोपेक्षाबुद्धयोऽनङ्गकुसुमादिशक्तयोऽष्टौ ।
अलम्बुसा कुहूर्विश्वोदरी वरुणा हस्तिनिहा यशस्वत्यथिनी गान्धारी
पूषा शङ्खिनी सरस्वतीडा पिङ्गला सुषुम्ना चेति चतुर्दश नाड्यः
सर्वसंक्षोभिण्यादिचतुर्दशारदेवताः । प्राणापानव्यानोदानसमाननाग-
कूर्मकुकरदेवदत्तधनंजया दश वायवः सर्वसिद्धिं^५प्रदाऽऽदिवहिर्दशार-
देवताः । एतद्वायुदशसंसर्गोपाधिभेदेन रेचकपूरकशोषकदाहकप्लावका

^१ भेदण्डादे—अ.

^२ शक्ति पी—उ, क.

^३ ज्ञेयमेया—अ १, अ २, क. ^४ पस्थमनोवि—अ, सु. पस्थावि—अ १.

^५ प्रदा देवी ब—अ १, अ २, क.

अमृतमिति प्राणमुख्यत्वेन पञ्चविधोऽस्ति । ^१मनुष्याणां मोहको
 देहको भक्ष्यभोज्यलेहाचोष्यपेयात्मकं चतुर्विधमन्नं पाचयति ।
 एता दश ^३वनकलाः सर्वज्ञत्वाद्यन्तर्दशारदेवताः । शीतोष्णसुखदुःखे-
 च्छासत्त्वरजस्तमोगुणा वशिन्यादिशक्तयोऽष्टौ । शब्दस्पर्शरूपरस-
 गन्धाः पञ्चतन्मात्राः पञ्च पुष्पवाणा मन इक्षुधनुः । वश्यो वाणो
 रागः पाशो द्वेषोऽङ्गकुशः । अव्यक्तमहत्तत्त्वाहंकारकामेश्वरीवज्रेश्वरी-
 भगमालिन्योऽन्तस्थिकोणाग्रगा देवताः । पञ्चदशतिथिरूपेण कालस्य
 परिणामावलोकनं पञ्चदश ^४नित्या श्रद्धाऽनुरूपा ^५धिदेवता । तयोः
 कामेश्वरी सदानन्दघना पूर्णा स्वात्मैक्यरूपा देवता ॥ २ ॥

केन हेतुना देहस्य श्रीचक्रत्वं इत्यत आह—केनेति । नवत्वसाम्यात्,
 नवरन्धरूपो देहः, विमलादीशानान्तनवशक्तिमयं श्रीचक्रमिति । श्रीचक्रात्मक-
 देहस्य मातापितरौ कौ इत्यत आह—वाराहीति । वाराही पितृरूपा पुरुष-
 शक्तित्वात् कुरुकुलावलीति काचन देवता माता । देहाश्रयधर्मादिपुरुषार्थाः
 सागराः तेषामपारागाधविस्तारत्वात् । तत्र देहो नवरत्नद्वीपः द्वीपस्य सागर-
 मध्यपातित्वात् । तद्द्वीपाधारशक्तयः काः इत्यत आह—आधारेति । योनि-
 मुद्राऽऽदिसर्वसंक्षोभिण्यन्तमुद्राऽऽरूढा महात्रिपुरसुन्दर्यादित्रिपुराऽन्ता नव-
 शक्तयो भवन्ति । एतद्द्वीपसञ्चातकल्पकतरवस्तु त्वगादिसप्तधातुभिरनेकैः
 अन्तर्बाह्यविकारैः संयुक्ताः नानाविधसङ्खल्पा एव कल्पतरवः । तत्रोद्यानं
 किमित्यत्र स्वातिरिक्तनानाविवेजःकल्पको जीव एव उद्यानं उद्यानवज्जीवस्य

^१ “ जाठराग्रिर्भवति क्षारको (मारको) द्वारकः क्षोभको जूम्भक इति अपानमुख्य-
 त्वेन पञ्चविधोऽस्ति ” इत्यधिकः पाठे दृश्यते (अ १, अ २) कोशयोः

^२ दाहको—मु.

^३ वह्निकलाः—मु.

^४ नित्याः । श्र—मु.

^५ धीर्देवता—अ १, अ २, क.

रमणीयत्वात् । जीवरसनाभाव्यरसाः के इत्यत्र तद् रसनया भाव्यमाना इति । तत्क्रियाज्ञानेच्छाशक्तिः केत्यत्र—क्रियाशक्तिपीठमिति । तद्-इच्छाशक्तिः ज्ञात्रादित्रिपुटी केत्यत्र—ज्ञानेति । ज्ञात्रादित्रिपुटीनिरसनमेव श्रीचक्रपूजन-मित्याह—ज्ञातृज्ञानेति । अणिमादिशक्तयस्तु यस्य यस्य या नियतिस्तया नियतिसहितेति । अष्टशक्तयस्तु कामक्रोधेत्यादि । षोडशशक्तयस्तु पृथिवी-लादिविकाराः कामाकर्षिण्यादि-शरीराकर्षिण्यन्ताः षोडश शक्तयः अनङ्ग-कुसुमशक्तयस्तु वचनादानेत्यादि । अनङ्गकुसुमादि-अनङ्गमालिन्यन्तशक्तयः । चतुर्दशारदेवतास्तु अलम्बुसेत्यादि । सर्वसंक्षोभिण्यादि-सर्वद्वृक्षयंकर्यन्त-चतुर्दशारदेवताः । सर्वसिद्धिप्रदादि-सर्वसौभाग्यदायिन्यन्तवहिर्दशारदेवताः । सर्वज्ञत्वादि-स्वैषिसतकलप्रदान्ता अन्तर्दशारदेवताः । वशिन्यादि-कौलिन्यन्त-शक्तयोऽष्टौ । तयोः वज्रेश्वरीभगमालिन्योः आद्या कामेश्वरी ॥ २ ॥

देवताया आवाहनाद्युपचारभावना

^१सलिलं सौहित्यकारणं मत्त्वं कर्तव्यमकर्तव्यमिति भावनायुक्त
उपचारः । अस्ति नास्तीति कर्तव्यता उपचारः । बाह्याभ्यन्तः-
करणानां रूपग्रहणयोग्यताऽस्तिव्यावाहनम् । तस्य बाह्याभ्यन्तः-
करणानामेकरूपविषयग्रहणमासनम् । रक्तशुक्रपैकीकरणं पाद्यम् ।
उज्ज्वलदामोदानन्दासनं दानमर्घ्यम् । ^२स्वच्छं स्वतःसिद्धमित्या-
चमनीयम् । चिच्चन्द्र॑मयीसर्वाङ्गस्ववर्णं स्नानम् । चिदग्निस्वरूपपर-
मानन्दशक्तिस्फुरणं वन्नम् । प्रत्येकं सप्तविंशतिष्ठा भिन्नत्वेनेच्छा-
ज्ञानक्रियाऽस्तमकब्रह्मग्रन्थिमद्रसतन्तुब्रह्मनाडी ब्रह्मसूत्रम् । स्वव्य-
तिरिक्तवस्तुसङ्गरहितस्मरणं विभूषणम् । स्वच्छस्वपरिपूरणानुस्मरणं

^१ सलिलमिति—अ १, अ २, क, मु.

^२ स्वच्छस्व—अ १, अ २, क.

^३ मयमितिसर्वाङ्गस्मरणं—उ, उ १.

गन्धः । समस्तविषयाणां मनसः स्थैर्येणानुसंधानं कुसुमम् ।
तेषामेव सर्वदा स्वीकरणं धूपः । पवनावच्छिन्नोर्धर्वज्वलन-
सच्चि^१दुल्काऽकाशदेहो दीपः । समस्तयातायातवर्ज्यं नैवेद्यम् ।
अवस्थात्रैकीकरणं ताम्बूलम् । मूलाधारादात्रबारन्धर्पर्यन्तं ब्रह्म-
रन्ध्रादामूलाधारपर्यन्तं गतागतरूपेण प्रादक्षिण्यम् । तुर्यावस्था
नमस्कारः । देहशून्यप्रमातृतानिमज्जनं बलिहरणम् । सत्वमस्ति
कर्तव्यमर्कर्तव्यमौदासीन्यनित्यात्मविलापनं होमः । स्वयं तत्पादुका-
निमज्जनं परिपूर्णध्यानम् ॥ ३ ॥

कोऽयमुपचारः इत्यत्र सलिलं सलीलं गुरुमन्त्रात्मदेवतानां सौहित्यकरणं
एकीकरणं इति यत् तदेव सतः तत्त्वं सत्त्वं कर्तव्यं कदाऽपि गुरुमन्त्रात्म-
देवतानामसौहित्यकरणं अकर्तव्यमिति भावनायुक्तः भावनायोग एव
उपचारः । ब्रह्मावस्ति ब्रह्मातिरिक्तं नास्तीति सदाऽनुसन्धानकर्तव्यता
उपचारः द्वैतग्रासाद्वैतात्मज्ञानमेवावाहनादिपरिष्ठूर्णध्यानान्तमुपचारो भवतीत्याह
—वाह्नेति । वाह्याभ्यन्तःकरणानां स्वस्वविषयरूपप्रहणयोग्यताऽस्त्विद्या-
वाहनम् । आसनं तु तस्य वाह्याभ्यन्तःकरणानां एकरूपविषयप्रहणं यदेकं
ब्रह्म तदेवास्मीति ज्ञानं आसनम् । केवलकुंभमकतः सुपुम्नाप्रवेशानन्तरं मूलाधार-
भूमध्योपरिस्थप्रलयकपरामित्यानरक्तशुक्लपूर्वकीकरणं पाद्यम् । अर्थं तु उज्ज्वल-
दामोदानन्दासनं दानमर्थ्यम् । प्रयगमित्रब्रह्मरूपेण सदोज्ज्वलदामोदानन्द-
रूपेणासनमवस्थानं सदा कर्तव्यमिति स्वयं निश्चिय स्वशिष्येभ्यः स्वसिद्धान्त-
प्रदानमर्थ्यं भवतीत्यर्थः । स्वस्य स्वच्छं स्वच्छत्वम् । ब्रह्मसूत्रं तु प्रत्येकं
सप्तर्विशतिधेयादि । इच्छाऽदिशक्तित्रयस्य त्रिगुणात्मकतया प्रत्येकं सप्त-
विशतिधा भेदः उपयदते । नाडीनामपि गुणविकारत्वात् तथात्वम् । तत्प्रवेश-
निमित्तात् तद्वेदप्रविलापनपूर्वकं ब्रह्मविष्णुरुद्ग्रन्थमदसनाडी सुपुम्नैव ब्रह्म-
सूत्रं तस्यापरब्रह्मधामसूचकत्वात् । ब्रह्मातिरिक्तं न किंचिदस्तीति स्वच्छम् ।

^१ दुल्कादाका—अ २, क.

समस्तविषयाणां मनसः स्थैर्येण तद्विलापनाधिष्ठानानुसंधानं कुमुमम् ।
योगकाले प्राणापानारन्त्यैक्यतः सुषुम्नायां सञ्चिदानन्दोल्कारूप आकाशदेहः
परमो वै दीपः । खातिरिक्तविषयात् विषयान्तरेषु समस्तेषु समस्तयातायातवर्ज्यं
नैवेद्यम् । तुर्यावस्थायां अवस्थात्रैकीकरणं ताम्बूलम् । तुर्यावस्था नमस्कारः
तुरीयोऽस्मीति ज्ञानस्य नमस्कारार्थत्वात् “नमस्त्वैक्यं” इति श्रुतेः । खात्मनः
सत्त्वमस्तीति निखिलं तदितिरेकेण कर्तव्यमकर्तव्यं वा विद्यत इति सत्त्वप्रसक्तौ
तत्र औदासीन्यमात्मविलापनं होमः ॥ ३ ॥

भावनाफलम्

एवं सुहृत्तत्रयं भावनापरो जीवन्मुक्तो भवति । तस्य
देवताऽस्त्वैक्यसिद्धिः । चिन्तितकार्याण्ययत्नेन सिध्यन्ति । स एव
शिवयोगीति कथ्यते ॥ ४ ॥

एवं भावनाफलमाह—एवमिति । न हि तादृशस्य ब्रह्मास्मीति सदा चिन्तनं
विना काचन चिन्ता विद्यते । यदि प्राण्यदृष्टानुरोधेन स्यात् तदा स्वपरविषयक-
चिन्तितकार्याण्ययत्नेन सिध्यन्ति ।

शिवो गुरुः शिवो वेदः शिवो देवः शिवः प्रभुः ।
शिवोऽस्म्यहं शिवः सर्वे शिवादन्यन् किंचन ॥

इति श्रुतिसिद्धशिवतत्त्वज्ञानी शिवयोगी शिव एवायमियर्थः । इत्युपनिषच्छब्दः
भावनोपनिषत्समाप्त्यर्थः ॥ ४ ॥

श्रीवासुदेवेन्द्रशिष्योपनिषद्विद्योगिना ।
भावनोपनिषद्व्याख्या लिखिता शिवगोचरा ।
भावनोपनिषद्व्याख्याग्रन्थः पञ्चाशदीरितः ॥

इति श्रीभद्रीशाद्योत्तरशतोपनिषच्छास्त्रविवरणे चतुरशीतिसङ्घापूरकं
भावनोपनिषद्विवरणं सम्पूर्णम् ॥

सरस्वतीरहस्योपनिषत्

वाङ्मे मनसि—इति शान्तिः

सरस्वतीदशश्लोक्याः तत्त्वज्ञानसाधनत्वम्

ऋषयो ह वै भगवन्तमाध्यात्मायनं संपूर्ज्य प्रच्छुः—

केनोपायेन तज्ज्ञानं तत्पदार्थावभासकम् ।

यदुपासनया तत्त्वं जानासि भगवन् वद ॥ १ ॥

सरस्वतीदशश्लोक्या सत्रहचा बीजमिश्रया ।

स्तुत्वा जह्वा परां सिद्धिमलम् मुनिपुङ्गवाः ॥ २ ॥

प्रतियोगिविनिर्मुक्तब्रह्मविद्यैकगोचरम् ।

अखण्डनिर्विकल्पात्तरामचन्द्रपदं भजे ॥

इह खलु कृष्णयजुर्वेदप्रविभक्तेयं सरस्वतीरहस्योपनिषत् महासरस्वती-
विद्याप्रकटनपूर्वकं षट्समाधिप्रपञ्चनव्यग्रा ब्रह्मात्रपर्यवसन्ना विजृम्भते । अस्याः
स्वल्पग्रन्थतो विवरणमारभ्यते । ऋषिगणाध्यात्मायनप्रश्नप्रतिवचनरूपेयं आख्या-
यिका विद्यास्तुत्यर्था । आख्यायिकामवतारयति—ऋषय इति । किमिति ?
केनोपायेनेति ॥ १ ॥ प्रश्नोत्तरं मुनिराह—सरस्वतीति । वक्ष्यमाणया
सरस्वतीदशश्लोक्या ॥ २ ॥

दशश्लोक्या ऋष्यादि

ऋषय ऊचुः—

कथं सारस्वतप्राप्तिः केन ध्यानेन सुव्रत ।

महासरस्वती येन तुष्टा भगवती वद ॥ ३ ॥

स होवाचाश्वलायनः—

अस्य श्रीसरस्वतीदशश्लोकमहामन्त्रस्य—अहमाश्वलायन

ऋषिः । अनुष्टुप् छन्दः । श्रीवागीश्वरी देवता । यद्वागिति वीजम् ।

देवीं वाचमिति शक्तिः । प्रणो देवीति कीलकम् । विनियोगस्त-
त्प्रीत्यर्थे । श्रद्धा मेघा प्रज्ञा धारणा वाग्देवता महासरस्वतीत्य-
तैरङ्गन्यासः ॥ ४ ॥

नीहारहारवनसारसुधाकराभां

कल्याणदां कनकचम्पकदामभूषाम् ।

उत्तुङ्गपीनकुचकुम्भमनोहराङ्गीं

वाणीं नमामि मनसा वचसां विभूत्यै ॥ ५ ॥

ऋषयस्तं पुनः पप्रच्छुरिल्याह—ऋषय ऊचुरिति ॥ ३ ॥ तैरेवं पृष्ठः
स होवाचाश्वलायनः । वक्ष्यमाणविद्याया ऋषिच्छन्दोदेवतावीजशक्तिकीलक-
कराङ्गन्यासादिकमुच्यते—अस्येतादिना ॥ ४ ॥ ध्यानं तु—नीहारेति ॥ ६—३६ ॥

प्रणोदेवीतिमन्त्रस्य ऋष्यादि

प्रणोदेवीत्यस्य मन्त्रस्य—भरद्वाज ऋषिः । गायत्री छन्दः ।

श्रीसरस्वती देवता । प्रणवेन वीज^१शक्तिकीलकम् । इष्टार्थे विनियोगः ।

मन्त्रेण न्यासः ॥ ६ ॥

^१ शक्तिः की—मु, उ. (एवमुत्तरपर्यायिष्वपि).

या वेदान्तार्थतत्त्वैकस्वरूपा ^१परमेश्वरी ।

नामरूपात्मना व्यक्ता सा मां पातु सरस्वती ॥ ७ ॥

ॐ प्रणो देवी सरस्वती वाजेभिर्वाजिनीवती ।

धीनामविन्यवतु ॥ ८ ॥

आ नो दिव इति मन्त्रस्य कृष्णादि

आ नो दिव इति मन्त्रस्य—अत्रिर्क्षिः । त्रिष्टुप् छन्दः ।

सरस्वती देवता । ह्रीमिति वीजशक्तिकीलकम् । इष्टार्थे विनियोगः ।

मन्त्रेण न्यासः ॥ ९ ॥

या साङ्गोपाङ्गवेदेषु चतुर्ष्वेकैव गीयते ।

^२अद्वैता ब्रह्मणः शक्तिः सा मां पातु सरस्वती ॥ १० ॥

ह्रीं आ नो दिवो बृहतः पर्वतादा

सरस्वती यजता गन्तु यज्ञम् ।

हवं देवी नुजुषाणा घृताची

शग्मां नो वाचमुशती शृणोतु ॥ ११ ॥

पावका न इति मन्त्रस्य कृष्णादि

पावका न इति मन्त्रस्य—^३मधुच्छन्दा कृषिः । गायत्री

छन्दः । सरस्वती देवता । श्रीमिति वीजशक्तिकीलकम् । इष्टार्थे

विनियोगः । मन्त्रेण न्यासः ॥ १२ ॥

^१ परमार्थतः—अ १, अ २, क, मु.

^२ अद्वैत—अ २, क.

^३ मधुच्छन्दक—उ, मु.

या वर्णपदवाक्यार्थस्वरूपेणैव वर्तते ।

अनादिनिधनाऽनन्ता सा मां पातु सरस्वती ॥ १३ ॥

श्रीं पावका नः सरस्वती वाजेभिर्वाजिनीवती ।

यज्ञं वष्टु विद्या वसुः ॥ १४ ॥

चोदयित्री इति मन्त्रस्य कृष्णादि

चोदयित्रीति मन्त्रस्य—मधुच्छन्दा ऋषिः । गायत्री
छन्दः । सरस्वती देवता । ब्लूमिति बीजशक्तिकीलकम् । मन्त्रेण
न्यासः ॥ १५ ॥

अध्यात्ममधिदैवं च देवानां सम्यगीश्वरी ।

प्रत्यगास्ते वदन्ती या सा मां पातु सरस्वती ॥ १६ ॥

ब्लूं चोदयित्री सूनृतानां चेतन्ती सुमतीनाम् ।

यज्ञं दधे सरस्वती ॥ १७ ॥

महो अर्ण इति मन्त्रस्य कृष्णादि

महो अणेति मन्त्रस्य—मधुच्छन्दा ऋषिः । गायत्री
छन्दः । सरस्वती देवता । सौरिति बीजशक्तिकीलकम् । मन्त्रेण
न्यासः ॥ १८ ॥

अन्तर्याम्यात्मना विश्वं त्रैलोक्यं या नियच्छति ।

रुद्रादित्यादिरूपस्था सा मां पातु सरस्वती ॥ १९ ॥

सौः महो अर्णः सरस्वती प्रचेतयति केतुना ।

विद्यो विद्या विराजति ॥ २० ॥

चत्वारि वागिति मन्त्रस्य कुष्ठ्यादि

। चत्वारि वागिति मन्त्रस्य—उच्यथ्यपुत्रं क्रषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । सरस्वती देवता । ऐमिति बीजशक्तिकीलकम् । मन्त्रेण न्यासः ॥ २१ ॥

या प्रत्यग्वृष्टिभिर्जीवैर्यज्यमानाऽनुभूयते ।

व्यापिनी इस्तिरूपैका सा मां पातु सरस्वती ॥ २२ ॥

ऐं चत्वारि वाक् परिमिता पदानि

तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः ।

गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति

तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति ॥ २३ ॥

यद्वागिति मन्त्रस्य कुष्ठ्यादि

यद्वाग्वदन्तीति मन्त्रस्य—भार्गवं क्रषिः । त्रिष्टुप् छन्दः ।

सरस्वती देवता । क्लीमिति बीजशक्तिकीलकम् । मन्त्रेण न्यासः ॥ २४ ॥

नामजात्यादिभिर्भैरवष्ट्रधा या विकल्पिता ।

निर्विकल्पात्मना व्यक्ता सा मां पातु सरस्वती ॥ २५ ॥

क्लीं यद्वाग्वदन्त्यविचेतनानि राष्ट्री देवानां निषसाद् मन्द्रा ।

चतुर्व ऊर्जं दुदुहे पयांसि क्व स्विदस्याः परमं जगाम ॥ २६ ॥

देवीं वाचमिति मन्त्रस्य कुष्ठ्यादि

देवीं वाचमिति मन्त्रस्य—भार्गवं क्रषिः । त्रिष्टुप् छन्दः ।

सरस्वती देवता । सौरिति बीजशक्तिकीलकम् । मन्त्रेण न्यासः ॥ २७ ॥

व्यक्ताव्यक्तगिरः सर्वे वेदाद्या व्याहरन्ति याम् ।

सर्वकामदुन्ना धेनुः सा मां पातु सरस्वती ॥ २८ ॥

सौः देवीं वाचमनयन्त देवास्तां विश्वरूपाः पश्वो वदन्ति ।

सा नो मन्द्रेष्मूर्ज दुहाना धेनुर्वागसानुपसुष्टुतैरु ॥ २९ ॥

उत त्व इति मन्त्रस्य क्रष्णादि

उत त्व इति मन्त्रस्य—वृहस्पतिर्क्षणिः । त्रिष्टुप् छन्दः ।

सरस्वती देवता । समिति बीजशक्तिकीलकम् । मन्त्रेण न्यासः ॥ ३० ॥

यां विद्विवाऽखिलं बन्धं निर्मथ्या^१खिलवर्त्मना ।

योगी याति परं स्थानं सा मां पातु सरस्वती ॥ ३१ ॥

सं उत त्वः पश्यत् ददर्श वाचमुत त्वः शृणवन् शृणोत्येनाम् ।

उतो त्वस्मै तन्वां विसर्वे जायेव पत्य उशती सुवासाः ॥ ३२ ॥

अम्बितम् इति मन्त्रस्य क्रष्णादि

अम्बितम् इति मन्त्रस्य—गृत्समद् क्रष्णिः । अनुष्टुप् छन्दः ।

सरस्वती देवता । ऐमिति बीजशक्तिकीलकम् । मन्त्रेण न्यासः ॥ ३३ ॥

नामरूपात्मकं सर्वं यस्यामावेश्यतां पुनः ।

ध्यायन्ति ब्रह्मरूपैका सा मां पातु सरस्वती ॥ ३४ ॥

ऐं अम्बितमे नदीतमे ^२देवितमे सरस्वति ।

अप्रशस्ता इव सासि प्रशस्तिमन्त्र नस्कृष्टिः ॥ ३५ ॥

^१ मलवर्त्मनाम्—अ १, अ २, क.

^२ देवीत—उ १.

देवताप्रार्थना

चतुर्मुखमुखाम्भोजवनहस्वधूर्मम् ।
 मानसे रमतां नित्यं सर्वशुक्ला सरस्वती ॥ ३६ ॥
 नमस्ते शारदे देवि काश्मीरपुरवासिनि ।
 त्वामहं प्रार्थये नित्यं विद्यादानं च देहि मे ॥ ३७ ॥
 अक्षसूत्राङ्कुशधरा पाश^१पुस्तकधारिणी ।
 मुक्ताहारसमायुक्ता वाचि तिष्ठतु मे सदा ॥ ३८ ॥
 कम्बुकण्ठी सुताम्रोष्टी सर्वाभरणभूषिता ।
 महासरस्वती देवी जिह्वाये संनिवेश्यताम् ॥ ३९ ॥
 या श्रद्धा धारणा मेवा वाग्देवी विधिवल्लभा ।
 भक्तजिह्वाप्रसदना शमादिगुणदायिनी ॥ ४० ॥
 नमामि यामिनीनाथलेखाङ्कृतकुन्तलाम् ।
 भवार्नीं भवसंतापनिर्वापणसुधानदीम् ॥ ४१ ॥
 यः कवित्वं निरातङ्क भुक्तिमुक्ती च वाञ्छति ।
 सोऽभ्यच्यैनां दशश्लोक्या नित्यं स्तौति सरस्वतीम् ॥ ४२ ॥
 तस्यैवं स्तुवतो नित्यं समभ्यर्थ्यं सरस्वतीम् ।
 भक्तिश्रद्धाऽभियुक्तस्य षाण्मासात् प्रत्ययो भवेत् ॥ ४३ ॥
 ततः प्रवर्तते वाणी स्वेच्छया ललिताक्षरा ।
 गद्यपद्यात्मकैः शब्दैरप्रमेयैर्विवक्षितैः ॥ ४४ ॥
 अश्रुतो बुध्यते ग्रन्थः प्रायः सारस्वतः कविः ॥ ४५ ॥

देवतां प्रार्थयति—चतुर्मुखेति ॥ ३६—४५ ॥

^१ मस्तक—उ.

भगवत्यः ब्रह्मत्वं प्रकृतित्वं पुरुषत्वं च

^१सा होवाच सरस्वती—

आत्मविद्या मया लब्धा ब्रह्मणैव ^२सनातनी ।

ब्रह्मत्वं मे सदा नित्यं सच्चिदानन्दरूपतः ॥ ४६ ॥

प्रकृतित्वं ततः स्पृष्टं सत्त्वादिगुणसाम्यतः ।

सत्यामाभाति चिच्छाया दर्पणे प्रतिबिम्बवत् ॥ ४७ ॥

तेन चित्प्रतिबिम्बेन त्रिविद्या भाति सा पुनः ।

प्रकृत्यवच्छिन्नतया पुरुषत्वं पुनश्च ^३मे ॥ ४८ ॥

मैयैवं स्तुता भगवती दृष्टिविषये प्रसन्ना भूत्वा स्वानुभूतिप्रकटनेन स्वात्म-
तत्वमुपदिदेशेयाह—सा होवाच सरस्वतीति । किमुवाचेयत्र—आत्मविद्येति ।
स्वातिरिक्तमनात्मा तदसंभवप्रबोधसिद्ध—स्वयमेवात्मा स्वात्मातिरिक्तं न किंचि-
दस्ति स्वात्मैव निष्प्रतियोगिकाद्वितीय इति—वेदनमेव स्वात्मविद्या सनातनी
पुरा विश्वसृजा ब्रह्मणा प्रसन्नेन मया लब्धा विदितेयर्थः । स्वात्मवेदनमात्रतः
ब्रह्मत्वं ते कुत इत्यत आह—ब्रह्मत्वमिति । ममानृतजडुःखात्मकनामरूप-
प्रपञ्चग्राससच्चिदानन्दरूपत्वात् सदा मे ब्रह्मत्वं सिद्धमेवेयर्थः ॥ ४६ ॥ प्रकृति-
स्त्वद्विद्वेयत आह—प्रकृतित्वमिति । स्वाज्ञदृष्ट्या स्वातिरेकेण या प्रकृता
सेयं प्रकृतिः तद्वावः प्रकृतित्वमपि मया स्पृष्टं कुत इत्यत्र ततो गुणसाम्यतः,
सत्त्वादिगुणत्रयं यत्र साम्यं भजति तद्वणसाम्यं, तद्योगतः प्रकृतित्वमपि स्यादि-
र्यर्थः । किं प्रकृतिर्ब्रह्मवद्वास्तवी इत्याशङ्कय स्वाज्ञदृष्ट्या मयि विकल्पतेयाह—
सत्यामिति । मयि सत्यां दर्पणे प्रतिबिम्बवत् भाविसर्वानर्थगर्भिणी चिच्छाया

^१ “इत्येवं निश्चयं विप्राः” इत्यधिकः (मु) कोशे.

^२ सनातना—अ १, क, उ १.

^३ ते—अ २, क, मु

चित्सामान्यरूपिणी गुणसाम्यात्मिका मयि विकल्पिता आभातीर्यथः ॥ ४७ ॥
 एवं त्वयि प्रकृतिकल्पनातः किं स्यादित्यत आह—तेनेति । येयं चितिर्मयि
 प्रतिबिम्बिता तेन चित्प्रतिविम्बेन वपुषा सा पुनः प्रकृत्यावरणविक्षेपभेदतो
 निर्विभागव्यष्टिसमष्टिभेदतो वा त्रेधा विभातीर्यथः । तत्र निर्विभागसमष्टिव्यष्टि-
 प्रकृतियोगतः अविकल्पेश्वरजीवत्वमपि भवेदित्याह—प्रकृतीति । या त्रेधा
 प्रविभक्ता तत्कलनाविरङ्गं निर्मायं ब्रह्म निग्रतियोगिकमेव । निर्विभागगुणसाम्य-
 साक्षितया पूरणात् पुरुषत्वं, समष्टिप्रकृतिप्राकृतावच्छिन्नान्तर्यामितया पूरणात्
 पुरुषत्वमीश्वरत्वं, व्यष्टिप्रकृतिप्राकृतावच्छिन्नतया पुरुषत्वं जीवत्वं च पुनश्च मे
 न स्वतः इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

मायावशात् भगवत्या ईश्वरत्वम्

शुद्धसत्त्वप्रधानायां मायायां विभितो ह्यजः ।
 सत्त्वप्रधाना प्रकृतिर्मायेति प्रतिपाद्यते ॥ ४९ ॥
 सा माया स्ववशोपाधिः सर्वज्ञस्येश्वरस्य हि ।
 वश्यमायत्वमेकत्वं सर्वज्ञत्वं च तस्य तु ॥ ५० ॥
 सात्त्विकत्वात् समष्टित्वात् साक्षित्वाज्जगतामपि ।
 जगत् कर्तुमकर्तुं वा चान्यथा कर्तुमीशते ।
 यः स ईश्वर इत्युक्तः सर्वज्ञत्वादिभिर्गुणैः ॥ ५१ ॥

ईश्वरत्वं कथमिल्यत्र—शुद्धसत्त्वेति । शुद्धसत्त्वप्रधानमायाप्रतिफलनचैतन्य-
 मीश्वर इत्यर्थः । माया कीदृशी इत्यत्र—सत्त्वप्रधानेति ॥ ४९ ॥ ईश्वरस्य मायोपाधि-
 कत्वेन तद्वशवर्तित्वं स्यात् इत्यत आह—सेति । येयं ईश्वरत्वहेतुः सा माया
 सर्वज्ञेश्वरस्य स्ववशोपाधिः । तस्य मायातत्कार्यासङ्गत्वेन वशीकृतमायत्वात्
 वश्यमायत्वं स्वातिरिक्तद्वयाभावात् एकत्वं स्वाज्ञविकल्पतं सर्वं स्वदृष्ट्या नेतीति

ज्ञातृत्वात् सर्वज्ञत्वं च तस्यैव ॥ १० ॥ किंच—स्वदृष्ट्या निरुणित्वेऽपि स्वाज्ञदृष्टिसमर्पितसत्त्वगुणोपावित्वात् समष्ट्यारोपाधारत्वात् स्वारोपितजगतामपि तद्वावाभावप्रकाशकतया साक्षित्वात् किं बहुना यो जगत् कर्तु अकर्तु अन्यथा वा कर्तु ईषे सर्वज्ञत्वादिगुणैः सोऽयं ईश्वरः इत्युक्तो भवतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

मायाया विक्षेपावरणशक्तिद्वयम्

शक्तिद्वयं हि मायाया विक्षेपा^१वृत्तिरूपकम् ।

विक्षेप^२शक्तिलिङ्गादि ब्रह्माण्डान्तं जगत् सृजेत् ॥ १२ ॥

अन्तर्हृदययोभेदं वहिश्च ब्रह्मसर्गयोः ।

आवृणोत्यपरा शक्तिः सा संसारस्य कारणम् ॥ १३ ॥

ईश्वरोपाविमायास्वरूपमुक्तवा मायाकार्यशक्तिद्वयं तत्कार्यं चाह— शक्ति-द्वयमिति । यत् मायायाः कार्यं विक्षेपावृत्तिरूपकं तत् शक्तिद्वयम् । हिशब्दोऽवधारणे । तत्र विक्षेपकार्यं तु स्थावरजड़मतत्प्रविभक्तिविधाकारेण क्षिपति पृणिमत इति विक्षेपशक्तिः लिङ्गादि ब्रह्माण्डान्तं जगत् सृजेत् ॥ १२ ॥ विक्षेपकार्यमुक्तत्वा आवरणकार्यमाह— अन्तरिति । स्वान्तर्हृदि द्वक् प्रत्यक् दृश्यं अन्तःकरणं तयोः भेदं वहिः सचिदानन्दं ब्रह्म नामरूपात्मकः सर्गः तयोः भेदं च या आवरणशक्तिः आवृणोति सेयं अपरा शक्तिः संसारस्य कारणं भवतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

जीवस्वरूपम्

साक्षिणः पुरतो भातं लिङ्गदेहेन संयुतम् ।

चितिच्छायासमावेशाज्जीवः स्याद्यावहारिकः ॥ १४ ॥

^१ वरणात्मकम्—अ १, अ २, क.

^२ शक्तिलिङ्गा—अ १, क, उ.

तदावृतजीवस्वरूपमाह— साक्षिण इति । साक्षादीक्षत इति साक्षी तस्य
पुंरतो भातं स्वाज्ञानं स्वकार्यलिङ्गदेहेन संयुतं चितिः चैतन्यं छाया बुद्धिः
स्वाज्ञानं पुरस्कृत्य तयोः समावेशात् ऐक्याध्यासात् व्यावहारिकजीवः स्यात्
विश्वो भवतीत्यर्थः ॥ ९४ ॥

आवृत्तिनाशे भेदनाशः

अस्य जीवत्वमारोपात् साक्षिण्यप्यवभासते ।

आवृतौ तु विनष्टायां भेदे भातेऽप्याति तत् ॥ ९५ ॥

तथा सर्गब्रह्मणोश्च भेदमावृत्य तिष्ठति ।

या शक्तिस्तद्वशाद्वद्वा विकृतत्वेन भासते ॥ ९६ ॥

अत्राप्यावृत्तिनाशे न विभाति ब्रह्मसर्गयोः ।

भेदस्त्योर्विकारः स्यात् सर्गे न ब्रह्मणि क्वचित् ॥ ९७ ॥

जीवस्य जीवत्वं सत्यं इत्याशङ्क्य स्वावृत्यपाये जीवो ब्रह्मेत्याह—
अस्येति । अस्य प्रतीचः स्वाज्ञारोपात् जीवत्वं सर्वसाक्षिण्यपि स्वस्मिन्
अवभासते । स्वज्ञानसवित्रा ध्वान्तावृतौ विनष्टायां स्वान्तर्विलसितदृग्दृश्ययोः
भेदे भाते तत् दृग्दृश्यभेदावरणं अपयाति ॥ ९९ ॥ यथा स्वान्तः या शक्तिः
तथा ब्रह्मसर्गयोश्च भेदमावृत्य तिष्ठति तदावरणशक्तिवशात् अविकृतमपि ब्रह्म
विकृतत्वेन अवभासते ॥ ९६ ॥ ब्रह्मसर्गभेददर्शनज्ञानतो भेदावृतिर्नेत्रयतीत्याह—
अत्रेति । अत्र बाह्यप्रयोग ब्रह्मसर्गयोः भेदावृत्तिर्नेत्रयतीत्याह—
तद्वेदविकारः सर्ग एव न क्वचिद्वृह्णणि भवेदित्यर्थः ॥ ९७ ॥

दृश्यप्रपञ्चे ब्रह्मप्रकृत्यसंशयोः विवेकः

अस्ति भाति प्रियं रूपं नाम चेत्यंशापञ्चकम् ।

आद्यं त्रयं ब्रह्मरूपं जगद्गूपं ततो द्वयम् ॥ ९८ ॥

दृश्यमानप्रपञ्चे कोऽयं ब्रह्मांशः कोऽयं प्रकृत्यंशः इत्यत आह—अस्तीति । इदमिदं वस्त्वस्ति इत्यत्र वृटपदादिभेदेन इदमंशे भिन्नेऽपि तद्रास्तित्वस्यैक-रूपत्वात् तत्सत् सन्मात्रमुच्यते, “सन्मात्रमसदन्यत्” इति श्रुतेः । इदं भाति इदं भाति इत्यत्र इदमंशे भिन्नेऽपि तदनुस्यूतभानं चित्, “चिन्मात्रमेव चिन्मात्रं” इति श्रुतेः । इदं प्रियं इदं प्रियं इत्यत्र नामरूपविकृतिः इदमंशे भिन्नेऽपि तदनुस्यूतप्रियस्य निरतिशयानन्दरूपत्वात् प्रियमानन्दघनमित्यर्थः । यदस्तित्वभावमापनं तदेव भातीति प्रतीयहं, यत् भातं तदेव प्रियं भवति “सद्वनोऽयं चिद्रन आनन्दघनः” इति श्रुतेः । इदमस्य रूपं इदमस्य नाम इति नामरूपे मिथो भिद्यते । अस्तिभातिप्रियाणां सच्चिदानन्दानां सर्वानुस्यूतत्वेनैक-रूपत्वात् आद्यं त्रयं ब्रह्मरूपं, यदपरं नामरूपात्मकं द्वयं तन्मायाजगदूपं भवतीत्यर्थः ॥ ९८ ॥

ब्रह्मांशे समाधिविधानम्

उपेक्ष्य नामरूपे द्वे सच्चिदानन्दतत्परः ।
समाधिं सर्वदा कुर्याद्दृढये वाऽथ वा वहिः ॥ ९९ ॥

स्वान्तर्बाह्यविलसितमायांऽशायागूर्वकं ब्रह्मांशे मनस्समाधानं कुर्यादिल्याह
—उपेक्ष्येति ॥ ९९ ॥

षष्ठिघसमाधयः

सविकल्पो निर्विकल्पः समाधिर्द्विविधो हृदि ।
दृश्यशब्दा¹नुभेदेन सविकल्पः पुनर्द्विधा ॥ ६० ॥
कामाद्याध्यित्तगा दृश्यात्तसाक्षित्वेन चेतनम् ।
ध्यायेदृश्यानुविद्वोऽयं समाधिः सविकल्पकः ॥ ६१ ॥

¹ दिभे—क.

असङ्गः सच्चिदानन्दः स्वप्रभो द्वैतवर्जितः ।

अस्मीतिशब्दविद्वोऽर्थं समाधिः सविकल्पकः ॥ ६२ ॥

स्वानुभूतिरसावेशादृश्यशब्दावुपेक्षितुः ।

निर्विकल्पसमाधिः स्यान्निवातस्थितदीपवत् ॥ ६३ ॥

^१हृदि वा बाह्यदेशोऽपि यस्मिन् कस्मिंश्च वस्तुनि ।

समाधिराघः सन्मात्रान्नामरूपपृथकृतिः ॥ ६४ ॥

स्तवधीभावो रसास्वादात् तृतीयः पूर्ववन्मतः ।

एतैः समाधिभिः षड्भिर्नयेत् कालं निरन्तरम् ॥ ६५ ॥

हृदये बाह्ये वा सविकल्पनिर्विकल्पभेदेन समाधिर्भवित इत्याह—
सविकल्प इति । दृश्यशब्दभेदेन सविकल्पोऽपि द्विधा भिद्यत इत्याह—
दृश्येति ॥ ६० ॥ तत्रान्तरदृश्यानुविद्वसविकल्पकसमाधिमाह—कामाद्या इति ।
अस्याः कामवृत्तेः संकल्पवृत्तेः संशयादिवृत्तेर्वा भावाभावसाक्षित्वेन यच्चैतन्यं
वर्तते तदेवाहमस्मीति ध्यानमनुसन्धानं दृश्यानुविद्वसमाधिः ॥ ६१ ॥ शब्दा-
नुविद्वसमाधिमाह—असङ्ग इति । असङ्ग इत्यादिविशेषणविशिष्टं ब्रह्मास्मीति
कामादिदृश्योपेक्षापूर्वकं केवलशब्दावलम्बनतया स्थितिः शब्दानुविद्वसविकल्प-
कसमाधिः ॥ ६२ ॥ स्वान्तर्निर्विकल्पकसमाधिमाह—स्वानुभूतीति ।
ब्रह्मानुभूत्यनुभवबलात् पूर्वानुष्ठितदृश्यशब्दोपेक्षा जायते । तादृशाधिकारिणो
निवातस्थितदीपवत् निर्विकल्पकसमाधिर्भवतीत्यर्थः ॥ ६३ ॥ स्वान्तरसमाधि-
त्रयमुक्त्वा बाह्यसमाधित्रयमाह—हृदीति । स्वहृदि विभातकामादिदृश्यवत्
स्वबाह्यविलसितघटपटादिनामरूपे मिथ्यातदारोपापवादाधारतया यच्चैतन्यं वर्तते
तन्नामरूपपृथकृतिसिद्धं ब्रह्मास्मीति बाह्यदृश्यानुविद्वसमाधिः । तथा सर्वाधिकरणं
ब्रह्मास्मीति नामरूपोपेक्षापूर्वकं शब्दमात्रवृत्तिः बाह्यशब्दानुविद्वसमाधिर्भवती-

^१ हृदीत—उ, सु.

ल्यर्थः ॥ ६४ ॥ बाह्यनिर्विकल्पकसमाधिमाह—स्तब्धीभाव इति । बाह्यदृश्यश-
ब्रानुविद्वसमाध्युपेक्षापूर्वकं निवातस्थितदीपवत् स्तब्धीभावोऽयं तृतीयो
निर्विकल्पकसमाधिरित्यर्थः । विद्वानेतैरेव कालं नयेदित्याह—एतैरिति ॥ ६९ ॥

निर्विकल्पसाक्षात्कारः

देहाभिमाने गलिते विज्ञाते परमात्मनि ।
यत्र यत्र मनो याति तत्र तत्र परामृतम् ॥ ६६ ॥
भिद्यते हृदयग्रन्थिश्चिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ॥ ६७ ॥
मयि जीवत्वमीशत्वं कल्पितं वस्तुतो न हि ।
इति यस्तु विजानाति स मुक्तो नात्र संशयः ॥
इत्युपनिषद् ॥ ६८ ॥

निर्विकल्पात्मसाक्षात्कारः कदा भवतीस्याशङ्क्य देहादावात्मात्मीयाभिमा-
नासंभवनिर्विशेषब्रह्मज्ञानसमकालं पुरा यत्र यत्र मनो याति तत्र तत्र परामृत-
परमात्मैव प्रकाशत इत्याह—देहेति । बहिर्मुखदशायां विद्वन्मनो यत्र यत्र
धावति तत्र तत्र ब्रह्मैव विभाति । एवं निर्विकल्पकज्ञानवान् मुनिः निष्प्रतियोगिक-
ब्रह्मात्रमवशिष्यत इत्यर्थः ॥ ६६ ॥ निष्प्रतियोगिकब्रह्मात्रज्ञानिनोऽपि स्वाज्ञवत्
ग्रन्थिसंशयकर्मसंभवात् कथं विदुषो ब्रह्मात्रतेत्यासंक्य स्वदृष्ट्या ब्रह्मातिरेकण
ग्रन्थिसंशयकर्मसंभवात् । यद्यस्तीति भ्रान्तिः तदा निर्विशेषब्रह्मज्ञानेन
तद[साऽ]पि विलीयत हत्याह—भिद्यत इति । स्वाज्ञविकल्पितसमिष्प्रपञ्चाधारः
परः, व्यष्टिप्रपञ्चापवादाधारः प्रत्यगवरः, तयोर्भेदाभेदौ यत्रासंभवतां गतौ
प्रत्यक्षपरभेदसापेक्षभेदासहनिष्प्रतियोगिकाद्वैतात्मनि स्वावशेषतया दृष्टे सत्येवमस्य
साधनचतुष्टयसंपत्यासादितपारमहंस्यधर्मपूर्गवदनुष्ठितसर्वेदान्तश्रवणमननिदि—
ध्यासनप्रादुर्भूततत्त्वज्ञानिनो हृदयग्रन्थिर्भिद्यते—स्वाविद्यापदतत्कार्यजातं हृच्छ-

ब्देनोच्यते, अयंशब्देन तदारोपापवादाधिकरणमुच्यते, तयोस्तादात्म्यं हृदयग्रन्थिः । तस्मिन् भिन्ने अस्य सर्वसंशयाश्चिद्बन्ते निष्प्रतियोगिकब्रह्मात्रज्ञानं मयाऽत्तमनात्म वा, यद्यात्म तदा तद्ब्रह्म साक्षात्कृतं न वा, तस्मिन् साक्षात्कृतेऽपि तन्मात्राऽवशेषलक्षणविदेहैकवल्यमस्ति वा न वा, तत्सद्वावपि कालान्तरे स्वातिरिक्तास्तित्वभ्रमतः पुनर्जन्म भवेन्वेलादिसर्वंशयाः तत्त्वज्ञानासिना छिद्यन्ते । छिन्ने संशयपटलेऽस्य सर्वकर्माणि च क्षीयन्ते । तानि कर्माणि त्रिविधानि आगामिसंचितारब्धभेदात् । देहिनो देहारम्भात् परं यत् कृतं पुण्यादिकं तदागामिकर्म स्थूलप्रपञ्चासंभवज्ञानेन विलीयते । अनन्तकोटि-जन्मोपादानकारणं संचितकर्म, तत् स्थूलसूक्ष्मप्रपञ्चापहवसिद्धब्रह्मज्ञानेन नश्यति । देहारंभात् परं देहावसानावविषुखादिकल्प्रदं प्रारब्धकर्म, तत् स्थूलसूक्ष्मबीज-प्रपञ्चापहवसिद्धब्रह्मात्रसम्यज्ञानेन नश्यति । एवं कर्मक्षयसमकालं सदाचार-वृत्तित्रयं भ्रान्तिजादितादात्म्यत्रयं चार्यपहवं भजति । ततस्तुर्यप्रपञ्चापहवसिद्ध-ब्रह्मात्रतत्त्वज्ञदृष्ट्या ग्रन्थिसंशयकर्मावरणतादात्म्यासंभवात् विद्वान् निष्प्रतियोगिकब्रह्मात्रतया अवशिष्यत इत्यत्र नहि विवादोऽस्तीत्यर्थः ॥ ६७ ॥ यत् एवं अतः मयि जीवत्वमिति । सत्य निष्प्रतियोगिकत्वेन स्वातिरिक्ततत्कल्पनाया मृग्यत्वात् । विद्याफलमाह—इतीति । “अत्मविद्या मया लब्धा” इत्यादि “कल्पितं वस्तुतो नहि” इत्यन्तं यथावत् यो जानाति स मुक्तो भवति इत्यत्र न हि संशयोऽस्ति ॥ ६८ ॥ इत्युपनिषच्छब्दः सरस्वतीरहस्योपनिषत्समाप्त्यर्थः ।

श्रीवासुदेवेन्द्रशिष्योपनिषद्ब्रह्मयोगिना ।

सरस्वतीरहस्यस्य व्याख्याने लिखितं स्फुटम् ।

प्रकृतोपनिषद्व्याख्याग्रन्थः षष्ठ्युत्तरं शतम् ॥

इति श्रीमदीशाद्यष्टोत्तरशतोपनिषच्छास्त्रविवरणे षडुत्तरशतसङ्ख्यापूरकं
सरस्वतीरहस्योपनिषद्विवरणं सम्पूर्णम् ॥

सीतोपनिषत्

भद्रं कर्णेभिः—इति शान्तिः

सीताया मूलप्रकृतित्वम्

देवा ह वै प्रजापतिमब्रवन् का सीता किं रूपमिति ॥ १ ॥

स होवाच प्रजापतिः सा सीतेति—

मूलप्रकृतिरूपत्वात् सा सीता प्रकृतिः स्मृता ।

प्रणवप्रकृतिरूपत्वात् सा सीता प्रकृति^१रुच्यते ॥ २ ॥

इच्छाज्ञानक्रियाशक्तित्रयं यद्वावसाधनम् ।

तद्वासत्तासामान्यं सीतातत्त्वमुपास्महे ॥

अथर्वणवेदप्रविभक्तेयं सीतोपनिषत् ब्रह्मातिरिक्तयाथात्म्यं प्रपञ्चयन्ती
प्रदृता । अस्याः स्वल्पग्रन्थतो विवरणमारम्भते । देवकद्व्यवप्रजापतिप्रश्नप्रति-
वचनरूपेयमाख्यायिका विद्यास्तु यर्था । आख्यायिकामनुक्रामति—देवा इति ॥ १ ॥
देवैः पृष्ठः स होवाच प्रजापतिः । किमिति ? सा सीतेति । या हि मूलप्रकृति-
त्वेन प्रणवत्वेन प्रकृता सेयं प्रणवमूलप्रकृतिः सीतेत्युच्यते ॥ २ ॥

¹ रित्युच्यते—अ १, क.

सीताप्रकृतेरक्षरार्थः

सीता इति त्रिवर्णीत्मा साक्षान्मायामया भवेत् ।
 विष्णुः प्रपञ्चबीजं च माया ईकार उच्यते ॥ ३ ॥
 सकारः सत्यमसृतं प्राप्तिः सोमश्च कीर्त्येते ।
 तकारस्तारलक्ष्म्या च वैराजः प्रस्तरः स्मृतः ॥ ४ ॥

सीताप्रकृतेरक्षरार्थमाह—सीता इति । या खातिरिक्तमेति प्रतिपादयति सेयं माया ब्रह्मविद्या सीतेति वर्णत्रयसमुदायार्थः । आदौ सीतेत्यत्र—सकारोपरि श्रूयमाण-ईकारार्थमाह—विष्णुरिति । प्रलयगभेदेन यः सर्वं व्याप्तोति सोऽयं विष्णुः सर्वसाक्षी प्रपञ्चारोपाधिकरणतया प्रपञ्चबीजं ईश्वरचैतन्यं च यामवष्टम्य आत्मा साक्षीशजीवभावमेति सेयं माया च ईकारस्यार्थं उच्यते ॥ ३ ॥ सकारार्थमाचष्टे—सकार इति । सत्यं अवितथं स्वरूपं असृतं मरणधर्मरहितं प्राप्तिः कर्मयोगभक्तिज्ञानफलाप्तिः उमया सहितः सोमश्च ईश्वरः सकारशब्दार्थः । तकारार्थं स्पष्टयति—तकार इति । तारः प्रणवः “ओङ्कारेण सर्वा वाक् संतृणा” इति श्रुत्यनुरोधेन तारलक्ष्मीः शब्दराशिः सरस्वती तथा तारलक्ष्म्या च सह विराजत इति विराद् स एव वैराजः ब्रह्मा यं प्रणम्य सन्तो भवसागरं तरन्ति सोऽयैं विराद् प्रस्तरश्च तकार इति स्मृत इत्यर्थः ॥ ४ ॥

सीताया व्यक्ताव्यक्तस्वरूपम्

^१ईकाररूपिणी सोमाऽसृतावयवैदेव्यलंकारस्त्रङ् मौक्तिकाद्या-भरणालंकृता महामायाऽव्यक्तरूपिणी व्यक्ता भवति ॥ ९ ॥ प्रथमा शब्दब्रह्ममयी स्वाध्यायकाले प्रसन्ना । उद्भवा नरकात्मिका द्वितीया

^१ इकर—अ १, अ २, क.

^२ दिव्या—सु, देव्यलंकारात्म—उ.

भूतले हलाये समुत्पन्ना । तृतीया ^१ईकाररूपिणी अव्यक्तस्वरूपा
भवतीति सीता इत्युदाहरन्ति शौनकीये ॥ ६ ॥

श्रीरामसान्निध्यवशाजगदा^२धारकारिणी ।

उत्पत्तिस्थितिसंहारकारिणी सर्वदेहिनाम् ॥ ७ ॥

^३सीता भवति ज्ञेया मूलप्रकृतिसंज्ञिता ।

प्रणवत्वात् प्रकृतिरिति वदन्ति ब्रह्मवादिनः ॥ इति ॥ ८ ॥

सीताया व्यक्ताव्यक्तस्वरूपं त्र्यक्षरानुरूपस्वरूपं च विशद्यति—ईकारेति ।
गुणसाम्यात्मना ईकाररूपिणी अव्यक्तरूपाऽपि श्रीरामसंकल्पवशात् सोम-
वत् प्रियदर्शना अमृतानवद्यावयवैः देवी देवीप्रयमाना भगवदलङ्घारदिव्यस्त्रू-
पिणी मौक्किकाद्याभरणैः स्वेच्छाशक्तिविकल्पितैः नित्यालङ्घता स्वभावतो
महामाया अव्यक्तरूपिणी व्यक्ता भवति ॥ ९ ॥ तस्याः प्रथमरूपं किं इत्यत्र
या द्विजानां स्वस्वशाखापूर्वकसर्ववेदशास्त्राध्ययनकाले सरस्वत्यात्मना शब्द-
ब्रह्ममयी प्रसन्ना भवति सेयं प्रथमा शक्तिरिति विज्ञेया । भगवदिच्छ्या स्वाति-
रिके ये न रमन्ते ते नराः सम्यज्ज्ञानिनः तेषां यत् कं ब्रह्मभावापत्तिसुखं
तदेवात्मा स्वरूपं यस्याः सेयं नरकात्मिका । कदेयमुद्भवतीत्यत्र भगवद्वाव-
मापनसम्यज्ज्ञहृदये निरावृतसुखरूपेण सकृत उद्भवा सदा नित्योद्भवेत्यर्थः ।
येयं कैवल्यश्रीरिति विश्रुता सेयं द्वितीया सीता लक्ष्मीरूपेण भूतले हलाया-
कर्षणतः समुत्पन्ना भवति नान्यथेत्यर्थः । या अव्यक्तस्वरूपा भवति सेयं
गौर्यात्मना ईकाररूपिणी तृतीया भवति । एवं सरस्वत्यादिशक्तित्रयरूपेण
कैवल्यश्रीस्वरूपेण च सेय सीता इति वर्णत्रयार्थतया ज्ञेयेत्यर्थः । एवं ब्राह्मणेन
योऽर्थोऽभिहितः तमेतमर्थमर्थवेदप्रविभक्तशौनकशाखामस्तकरामतापनीये मन्त्रा
उदाहरन्ति ॥ ६ ॥ के ते मन्त्राः इत्यत्र श्रीरामेति । कैवल्यश्र्यात्मना यद्वाजते
महः तत् श्रीरामशब्दार्थः । तथा च स्मृतिः—

^१ ईकार—अ, अ १, अ २, उ १. ^२ नन्दका—मु. ^३ सीता भगवती ज्ञेया—मु.

स्वान्याश्यपहवात् सिद्धा या मुक्तिश्रीर्विजृम्भते ।

तदूपतो राजमानं महः श्रीराम ईरितम् ॥ इति ॥

इत्थंभूतश्रीरामसान्निध्यवशात् श्रीराममेव जगदारोपापवादाधारं करोतीति
जगदाधारकारिणी भवति । किं च या सर्वदेहिनां अन्तःकरणात्मना
जाग्रदादिविमोक्षान्तप्रपञ्चोत्पत्तिस्थितिसंहारान् ईश्वरेण कारयतीति तथोक्ता
भवति ॥ ७ ॥ सेयं मूलप्रकृतिसंश्लिता सीतेति ज्ञेया भवति । कथमस्या:
प्रकृतित्वमित्र तुर्यतुर्यथं प्रणवत्वेन प्रकृतत्वादियं ब्रह्ममात्रप्रकृतिरिति ब्रह्म-
वादिनो वदन्तीत्यर्थः ॥ ८ ॥

सीताया ब्रह्मत्वम्

अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति च ॥ ९ ॥ ^१सेयं सर्वदेवमयी
सर्वदेवमयी सर्वलोकमयी सर्वकीर्तिमयी सर्वधर्ममयी सर्वाधार-
कार्यकारणमयी महालक्ष्मीदेवेशस्य भिन्नाभिन्नरूपा चेतनाचेत-
नात्मिका ब्रह्मस्थावरात्मा तदुणकर्मविभागभेदाच्छरीररूपा देवर्षि-
मनुष्यगन्धरूपा असुरराक्षसभूतप्रेतपिशाचभूतादिभूतशरीररूपा
भूतेन्द्रियमनःप्राणरूपेति विज्ञायते ॥ १० ॥

यतो ब्रह्मवादिनां एवमाशयः अत इयं ब्रह्मेति ज्ञातव्येत्याह—अथातो
ब्रह्मजिज्ञासेति चेति । अथ ब्रह्मातिरिक्तं न किंचिदस्तीति श्रुत्याचायोपदेशा-
नन्तरमपि यतः स्वाज्ञदृष्ट्या इयं ब्रह्मातिरिक्ततया प्रकृतेव भाति अतः स्वज्ञदृष्ट्य-
बृष्टम्भतः स्वातिरिक्तकल्नापहवसिद्धं ब्रह्म निष्प्रतियोगिकस्वमात्रमिति सम्यज्ञाना-
वधि स्वाज्ञानुभूतप्रकृतिप्राकृतप्रपञ्चे ब्रह्मजिज्ञासा ब्रह्मदृष्टिः कर्तव्येत्यर्थः ।
चशब्दतः जात्वपि तत्र ब्रह्मातिरिक्तदृष्टिः न कार्येति द्योत्यते ॥ ९ ॥ स्वाति-
रेकेण वेदलोकादीनां अभिधानादिभेदभिन्नत्वात् कथमियं ब्रह्मतामर्हतीत्याशङ्क्य

^१ सा सर्व—अ १, अ २, क.

वेदलोकादेः स्वविकल्पितत्वेन स्वातिरेकेणाभावात् स्वयमेव सर्वमिल्याह—
सेति । या ब्रह्मात्रप्रकृतिः सेयम् ॥ १० ॥

सीताया इच्छाऽऽदिशक्तित्रयत्वम्

सा देवी त्रिविधा भवति शक्त्यात्मना इच्छाशक्तिः
क्रियाशक्तिः साक्षाच्छक्तिरिति ॥ ११ ॥

एवं सार्वात्म्यमापन्नाऽपि परिच्छिन्नदृष्टीनां इच्छाऽऽदिशक्तित्रयवत् भाती-
ल्याह—सेति । या सार्वात्म्यदृष्टीनां सर्वरूपतया स्वयमेकैव भाता सा । त्रिविधा
कथमित्यत्र इच्छाशक्तिरित्यादि । साक्षाच्छक्तिर्नाम ज्ञानशक्तिः इत्यर्थः ॥ ११ ॥

इच्छाशक्तेः श्रीभूमिनीलाऽऽत्मकत्वम्

इच्छाशक्तिस्त्रिविधा भवति श्रीभूमिनीलाऽऽत्मिका भद्ररूपिणी
प्रभावरूपिणी सोमसूर्याग्निरूपा भवति ॥ १२ ॥

इच्छाशक्तेरपि त्रैविध्यमाह—इच्छाशक्तिस्त्रिविधा भवतीति । तत् कथं?
इत्यत्र—श्रीभूमिनीलात्मिकेति । श्र्यादिविष्णुपत्न्यभेदरूपत्वात् । श्र्यात्मना
भद्ररूपिणी भूम्यात्मना नानाविधपुण्यस्थलरूपेण च प्रभावरूपिणी नीलात्मना
सोमसूर्याग्निरूपा भवति इति विज्ञेयर्थः ॥ १२ ॥

सोमरूपा नीला

सोमात्मिका औषधीनां प्रभवति कल्पवृक्षपुष्पफललता-
गुलमात्मिका औषधभेषजात्मिका अमृतरूपा देवानां महस्तोम-
फलप्रदा अमृतेन तृप्ति जनयन्ती देवानामवेन पशुनां तृणेन
तत्तज्जीवानाम् ॥ १३ ॥

सोमात्मना कि भवतीयत आह—सोमेति । “पुष्णामि चौषधीः सर्वाः सोमो भूत्वा रसात्मकः” इति स्मृत्यनुरोधेन सोमात्मिकेति । औषधभेषजयोः न पौनरुक्त्यं, औषधशब्देन तत्तदोगहरमूलिकाविशेषा उच्यन्ते, भेषजशब्देन भिषक्चिकित्सकाः इत्यर्थभेददर्शनात् । अमृतरूपा देवानां तृतिहेतुत्वात् महस्तोमफलप्रदा महान् स्तोमः परापरविद्यारूपः तत्फलप्रदा । तत्तज्जीवानां तत्तद्वोज्यप्रदानेन तृतिं जनयतीर्यर्थः ॥ १३ ॥

सूर्यादिरूपा नीवा

सूर्यादिसकलभुवनप्रकाशिनी दिवा रात्रिः कालकलानि-
मेषमारभ्य घटिकाऽष्टयाम^१ दिवसवाररात्रिभेदेन पक्षमासत्वयनसंवत्सर-
भेदेन मनुष्याणां शतायुःकल्पनया प्रकाशमाना चिरक्षिपव्यपदेशा
निमेषमारभ्य परार्धपर्यन्तं कालचक्रं जगच्चकमित्यादिप्रकारेण चक्रवत्
परिवर्तमाना । सर्वस्यैतस्यैव कालस्य विभागविशेषाः प्रकाशरूपाः
^२ कालरूपा भवन्ति ॥ १४ ॥

सूर्यादिरूपेण जगच्चक्रचालिकेयं भवतीयाह—सूर्यादीति । स्वयमेव सूर्यचन्द्राद्यात्मना दिवारात्रिभूत्वा सकललोकान् प्रकाशयतीर्यर्थः । किंच— कालकलेति । प्रकाशमाना सती स्वविकलिपतानृतजडदुःखप्रपञ्चं सच्चिदानन्दात्मना व्याप्य चिरं रक्षतीति यस्यास्तत्त्वं प्रकर्षेण व्यपदिश्यते सेयं चिरक्षिपव्यपदेशा । किंच निमेषमिति । कालचक्रं, कालानां भ्रमणात्मकत्वात् चक्रत्वं, तथा स्वाविद्याद्वयतत्कार्यात्मना जगच्चक्रं इत्यादिप्रकारेण चक्रवत् परिवर्तमाना स्वाधिष्ठानाभेदादिर्यर्थः । एवं नानाविभागाः प्रकुतेरेव नाविष्ठान-स्येत आह—सर्वस्येति । स्वातिरिक्तवियं कालयतीति काल इश्वरः “स एष कालो सुवनस्य गोस्ता” इति श्रुतेः । सर्वस्य सर्वारोपापवादाधिकरणस्य एतस्यैव

^१ दिवसरात्रि—उ, उ १.^२ कालरूपा—उ, उ १.

कालस्य ईश्वरस्य इच्छाऽऽदिशक्तिरूपविभक्ता नानाविभागविशेषाः स्वाङ्गदृष्ट्या
जडत्वेन नानात्वेन च भाता अपि स्वज्ञदृष्ट्या यतः स्वप्रकाशरूपा अतः
कालरूपा भवन्ति । स्वातिरेकेण मायाप्रकृतिसत्त्वे एवं विभाग उपपद्यते ।
वस्तुतः कालरूपेश्वरस्य स्वमात्रप्रकृतित्वेऽपि स्वाङ्गादिदृष्टिमात्रिय नानात्वमपि
युज्यते न स्वत इत्यर्थः ॥ १४ ॥

अग्निरूपा नीला

अग्निरूपा अन्नपानादि प्राणिनां क्षुत्तृष्णाऽऽतिमिका देवानां
मखरूपा वनौषधीनां शीतोष्णरूपा काष्ठेष्वन्तर्बहिश्च नित्या-
नित्यरूपा भवति ॥ १९ ॥

तत् कथं स्वाङ्गदृष्ट्या नानात्वं? इत्यत्र—अग्निरूपेति । अन्नपानादि-
रूपा । देवानां मखरूपा तेषां तदुपजीवित्वात् । वनौषधीनां शीतोष्णरूपा
शीतोष्णादेः वनौषधिवर्धकत्वात् । स्वाविद्यापदतत्कार्यकाष्ठेष्वन्तर्बहिश्च विश्व-
विराढोत्रादिद्रवरूपेण व्याप्त्य चैतन्यजडात्मना नित्यानित्यरूपा भवति ॥ १९ ॥

श्रीदेवीरूपा इच्छाशक्तिः

श्रीदेवी त्रिविधं रूपं कृत्वा भगवत्संकल्पानुगुण्येन लोकरक्ष-
णार्थं रूपं धारयति श्रीरिति लक्ष्मीरिति लक्ष्यमाणा भवतीति
विज्ञायते ॥ १६ ॥

य वस्तुतः परमार्थनित्या चिच्छक्तिः सैव श्रीदेवी त्रिविधं श्रीभूमि-
नीळाऽऽत्मकं रूपं कृत्वा । कथं एवं ज्ञायते इत्यत्र तज्ज्ञैः श्रीरित्यादि ॥ १६ ॥

भूदेवीरूपा इच्छाशक्तिः

भूदेवी सप्तागराम्भस्सप्तद्वीपा वसुन्धरा भूरादिचतुर्दशमुवना-
नामाधाराधेया प्रणवात्मिका भवति ॥ १७ ॥

भूदेव्यात्मना किं भवतीत्यत आह—भूदेवीति । चिच्छक्षयात्मना
आधाराधेया स्वेन रूपेण प्रणवात्मिका भवति ॥ १७ ॥

इच्छाशक्तेः सर्वरूपत्वम्

नीला ^१च विद्युन्मालिनी सर्वौषधीनां सर्वप्राणिनां पोषणार्थं
सर्वरूपा भवति ॥ १८ ॥

नीळात्मना सर्वरूपा भवतीत्याह—नीळेति । नीळा च सर्वतोमुखतया
विद्युन्मालिनी भूत्वा ॥ १८ ॥

इच्छाशक्तेः भुवनाधारत्वम्

समस्तभुवनस्याधोभागे जलाकारात्मिका मण्डूकमयेति भुव-
नाधारेति विज्ञायते ॥ १९ ॥

केन रूपेण भुवनाधारेत्यत आह—समस्तेति ॥ १९ ॥

क्रियाशक्तेः नादोद्भवः

क्रियाशक्तिस्वरूपम् । हरेमुखान्नादः । तन्नादाद्विन्दुः ।
बिन्दोरेंकारः । ओँकारात् परतो रामैखानसपर्वतः । तत्पर्वते
कर्मज्ञानमयीभिर्बहुशाखा भवन्ति ॥ २० ॥

इच्छाशक्तिस्वरूपमुक्त्वा क्रियाशक्तिस्वरूपमाह—क्रियाशक्तिस्वरूपमिति ।
यथा सर्वे क्रियते सेयं क्रियाशक्तिः, तस्याः स्वरूपमुच्यते इति शेषः ।
क्रियाशक्तिस्वरूपमात्मैव स्वातिरिक्तं स्वावशेषं हरतीति हरिः नारायणः परमात्मा

^१ च मुखवि—मु.

तन्मुखात् वैखरीप्रपञ्चहेतुः नादः प्रादुर्बभूव । तदव्यक्तरूपात् नादात्
महदात्मको बिन्दुः । तथाविधविन्दोः अंहकारात्मक ओङ्कारः । अंहकारादिभौ
तिकान्तभावमापनात् ओङ्कारात् परतः वैलक्षण्यतो यो राजते महीयते सोऽयं
रामो वैखानसवालविल्यादिमौनिपटलाश्रयसच्चिदानन्दपर्वतो भवति । तथाविध-
पर्वते परमात्मनि कर्मज्ञानमयीभिः कर्मोपासनाज्ञानकाण्डप्रकाशकैः क्रगादिचतु-
र्वेदतस्मिः संजाता वहवः अशीत्यविकशतोत्तरसहस्रसंख्याकाः शाखाः
भवन्ति ॥ २० ॥

साङ्गोपाङ्गवेदतच्छाखाकथनम्

तत्र त्रयीमयं शाखमाद्यं सर्वार्थदर्शनम् ।

ऋग्यजुःसामरूपत्वात् त्रयीति परिकीर्तिता ॥ २१ ॥

[हेतुना] कार्यसिद्धेन चतुर्धा परिकीर्तिता ।

ऋचो यजूंषि सामान्यथर्वाङ्गिरसस्तथा ॥ २२ ॥

चातुर्हौत्रप्रधानत्वाङ्गिरादित्रितयं त्रयी ।

अथर्वाङ्गिरसं रूपं सामऋग्यजुरात्मकम् ॥ २३ ॥

तथाऽऽदिशन्त्याभिचारसामान्येन पृथक् पृथक् ।

एकविंशतिशाखायामृग्वेदः परिकीर्तितः ॥ २४ ॥

शतं च नव^१शाखासु यजुषामेव जन्मनाम् ।

साम्नः सहस्रशाखाः स्युः पञ्चशाखा अर्थवैणः ॥ २५ ॥

वैखानसमतं तस्मिन्नादौ प्रत्यक्षदर्शनम् ।

सर्यते मुनिभिर्नित्यं ^२वैखानसमतः परम् ॥ २६ ॥

^१ शाखाःस्युः—अ, उ, उ १.

^२ लब्ध्वा वै—अ, अ २, उ १, क.

कल्पो व्याकरणं शिक्षा निरुक्तं ज्योतिषं छन्दः एतानि
षड्जानि ॥ २७ ॥

उपाङ्गमयनं चैव मीमांसा न्यायविस्तरः ।

धर्मज्ञसेवितार्थं च वेदवेदोऽधिकं तथा ॥ २८ ॥

^१निबन्धाः सर्वशाखा च समयाचारसङ्गतिः ।

धर्मशास्त्रं महर्षीणामन्तःकरणसंभृतम् ॥

इतिहासपुराणाख्यमुपाङ्गश्च प्रकीर्तिः ॥ २९ ॥

वास्तुवेदो धरुवेदो ^२गान्धर्वो दैविकस्तथा ।

आयुर्वेदश्च पञ्चते उपवेदाः प्रकीर्तिः ॥ ३० ॥

दण्डो नीतिश्च वार्ता च विद्या वायुजयः परः ।

एकर्विशतिभेदोऽयं स्वप्रकाशः प्रकीर्तिः ॥ ३१ ॥

चतुर्वेदस्वरूपं तच्छाखाभेदं च प्रकटयति—तत्रेति । काण्डत्रयार्थप्रकाश-
कत्वं सर्वार्थदर्शनत्वम् । कथं एतस्य त्रयीत्वं इत्यत्र—ऋग्यजुस्साम-
रूपत्वादिति ॥ २१ ॥ अर्थवृण्गपृथक्करणं किमर्थं इत्यत्र अर्थवृणस्य उपासना-
ज्ञानकाण्डप्रकाशकत्वेऽपि कर्मकाण्डाप्रकाशनात् पृथक्करणं केवलोपासनाज्ञान-
काण्डकार्यनिष्पत्तेः ऋग्यादिसाम्यं चाह—कार्येति । उपासनाज्ञानकाण्डनिष्ठित-
कार्यसिद्धेन हेतुना ॥ २२ ॥ ऋग्यादेः त्रयीत्वे हेतुः—चातुर्होत्रेति । ब्रह्मा होता
अध्वर्युः इत्यादिभेदेन “चातुर्होत्रियमग्निं चिन्वानः” इति श्रुतिसिद्धचयनभेदेन
वा चातुर्होत्रप्रधानत्वात् लिङ्गादित्रितयं लिङ्गवाक्यप्रकरणात्मकं यत्रोपलभ्यते
सेयं त्रयीत्युच्यते । किञ्च—अर्थर्वाङ्गिरसमिति । त्रयीरूपमर्थर्वणरूपं वा कीदृशं

^१ निबन्ध स— अ १, अ २, क.

^२ गान्धर्वश्च तथा मुने—अ, अ १, अ २, क, मु.

इत्यत्र सामक्रूहयजुरात्मकं त्रथीरूपं तस्य कर्मादिकाण्डत्रयप्रकाशकत्वं ब्रह्मवादिनः आदिशन्ति । अथर्वाङ्गिरोभिः दृष्टं अथर्ववेदरूपं तु शान्तिवश्यस्तंभनविद्रेषोच्चाटनमारणभेदेन आभिचारसामान्यप्रकाशकतया त्रथीतः पृथक् पृथक् आदिशन्तील्यर्थः । ऋगादिवेदचतुष्यस्य शाखासंख्याविभागमाच्छे—एकविशतीति । एकविशतिशाखाभेदविशिष्टो ह्यग्वेदः ॥ २३—२४ ॥ नवाधिकशतशाखाविशिष्टो यजुर्वेदः । सहस्रसंख्याविशिष्टः सामवेदः । पञ्चशाखाः अथर्वणः इत्यत्र पञ्चग्रहणं पञ्चाशदुपलक्षणार्थम्, “पञ्चाशच्छाखाः अथर्वणः” इति श्रुत्यन्तरात् ॥ २९ ॥ सूक्ष्माण्यपि चतुर्वेदार्थरूपाणीत्याह—बैखानसमिति । यद्वैखानसमुनिना ऋगादिचतुर्वेदार्थः सूक्तिः तत् सूक्तजातं बैखानसमतं सूक्तजाते तस्मिन्नादौ यद्वैखानसमुनिना सूक्तिं तत् प्रत्यक्षदर्शनं चतुर्वेदार्थसारस्य सूक्तित्वात् । सर्वे मुनयः कृतक्ष्म बैखानससूक्तजातं लक्ष्या ततः परं तैः मुनिभिः नित्यं सूक्तजातं स्मृतिजातं च स्मर्यते क्रियते कृतमित्यर्थः ॥ २६ ॥ वेदाङ्गानि कानि ? इत्यत आह—कल्प इति ॥ २७ ॥ कानि उपाङ्गानि ? इत्यत आह—उपाङ्गमिति । एकस्मिन् वस्तुनि यत् सर्वमयनं पर्यवसानं भवति तत् अयनं वेदान्तशास्त्रमित्यर्थः । मीमांसा जैमिन्यादिप्रणीतशास्त्रम् । न्यायविस्तरः गौतमकणादादिप्रणीतं तर्कशास्त्रम् । धर्मज्ञैः मन्वादिभिः सेवितोऽर्थो यत्र पुराणे दर्शितः तत्पुराणजातं धर्मज्ञसेवितार्थम् । कर्मकाण्डगोचरो वेदः । तस्मादपि कर्मकाण्डगोचरवेदादपि अधिकं उपासनाकाण्डमित्यर्थः ॥ २८ ॥ निबन्धाः नीतिशास्त्रं, एतदर्थमेवं इति निबन्धनात् । स्वशाखेतरसर्वशाखा च । समयाचारसङ्गतिः वृद्धाचरणप्रवादः । महर्षीणां स्वयंभातवेदानां अन्तःकरणसंभूतं अन्तःकरणनिश्चितोऽर्थः धर्मशास्त्रम् । इतिहासपुराणाख्यं भारतादिः । एतानि दशसङ्घाकानि उपाङ्गानीति कीर्तितानीत्यर्थः ॥ २९ ॥ वेदतदङ्गोपाङ्गान्युक्त्वा उपवेदानाह—वास्त्विति । वास्तुवेदः वास्तुनिर्माणादिशिल्पशास्त्रम् । धनुर्वेदः ब्रह्मस्त्रादिविषयः । गान्धर्वः गीतिशास्त्रम् । देविकः देवाचारनिवन्धनशास्त्रम् । आयुर्वेदः योगशास्त्रं भिषक्षास्त्रं ज्योतिःशास्त्रं वा । पञ्चैते उपवेदा इति कीर्तिताः ॥ ३० ॥ ऋगाद्यायुर्वेदान्तानां स्वप्रकाशब्रह्मगोचरतया स्वप्रकाशत्वं

स्यादित्याह— दण्ड इति । क्रगादिच्चतुर्वेदवाक्यपटलस्य दण्डोद्यतकराजशासनं-
वदलङ्घ्यत्वात् दण्डशब्देन क्रगादिच्चतुर्वेद उच्यते । नीतिशब्देन क्रगादि-
च्चतुर्वेदस्वभावनयनकर्त्तपादिषडङ्गमुच्यते । वार्ताशब्देन क्रगादिच्चतुर्वेदार्थप्रकाशक-
वृत्तिस्थानीयोपाङ्गमुच्यते । विद्याशब्देन वास्तुवेदादिवायुजयान्तोपवेद उच्यते ।
तत्र वेदाश्वत्वाः । अङ्गानि षट् । उपाङ्गान्यपि षडेव । शिष्ठचतुरङ्गमपि षट्सु
अन्तर्भूयते । उपवेदाः पञ्च । आहय अयं एकविंशतिधा भिन्नः । क्रगादिवायु-
जयान्तविद्यायाः स्वप्रकाशव्रह्मात्रपर्यवसन्नतया अयं भेदः स्वप्रकाश एवेति
परिकीर्तिः कथितः इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

नादस्यैव वेदशास्त्रद्वारा ब्रह्मभवनम्

ैखानसऋषेः पूर्वं विष्णोर्वाणी समुद्भवेत् ।

त्रयीरूपेण संकल्प्य इत्यं देही विजृम्भते ॥ ३२ ॥

संख्यारूपेण संकल्प्य वैखानसऋषेः पुरा ।

उदितो यादृशः पूर्वं तादृशं शृणु मेऽस्मिलम् ॥

शश्वद्वृद्ध्यमयं रूपं क्रियाशक्तिरुदाहृता ॥ ३३ ॥

पुरा हरिमुखोदितनाद एव कृत्स्वेदशास्त्राकृतिर्भूत्वा ततो ब्रह्मभावमेत्य
ब्रह्मैव भवतीत्याह— वैखानस इति । स्वानन्यभावमापन्नवैखानसहृदये प्रत्यग-
भिन्नब्रह्मभावमृषति गच्छतीति वैखानस क्रषिः विष्णुः तस्य विष्णोः मुखात्
पूर्वं नादरूपिणी या वाणी समुद्भवेत् “हरेरुखानादः” इत्युक्तत्वात्, सेय-
मादौ हरिजा नादरूपिणी वाणी त्रयीरूपेण चतुर्वेदगतानेकसङ्घयाऽन्वितशाखा-
भेदेन च विजृम्भते विजृम्भिता भवति ॥ ३२ ॥ यादृशो नादः वैखानसऋषेः
मुखात् उदितः मे मत्तः सकाशान् तादृशमस्मिलं लयक्रमं शृणु । तत् कथं
इत्यत्र या पुरा वेदशास्त्ररूपेण विजृम्भिता सा प्रणवात्मना ठीयते, सोऽयं प्रणवः
स्वावयवाकागादिमात्रात्रयमुपसंहृत्य विन्द्रात्मना विलीयते, विन्दुः नादात्मना,

नादो विष्णवात्मना, विष्णुः व्याप्यव्यापककलनापह्यवसिद्धं ब्रह्ममयं रूपं निष्प्रति-
योगिकब्रह्ममात्रमवशिष्यते इत्यादिकलना यथा क्रियते सेयं क्रियाशक्तिरित्यभि-
धीयत इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

साक्षाच्छक्तिस्वरूपम्

साक्षाच्छक्तिर्भगवतः सरणमात्ररूपाऽवर्भावप्रादुर्भावात्मिका
निग्रहानुग्रहरूपा शान्तितेजोरूपा ^१व्यक्ताव्यक्तकारणचरणसमग्राव-
यवमुख^२वर्णभेदाभेदरूपा भगवत्सहचारिणी अनपायिनी अनवरत-
सहाश्रयिणी उदितानुदिताकारा निमेषोन्मेषस्मृष्टिस्थितिसंहारतिरो-
धानानुग्रहादिसर्वशक्तिसामर्थ्यात् साक्षाच्छक्तिरिति गीयते ॥ ३४ ॥

साक्षाच्छक्तिस्वरूपमाह—साक्षादिति । ब्रह्मसाक्षात्कारवृत्तिः ज्ञानं
तद्वोचरा चिच्च साक्षाच्छक्तिः सेयं भगवद्वूपाऽपि भगवतः स्मरणमात्रेण
स्वाज्ञदृष्ट्या आविभावितिरोभावनिग्रहानुग्रहतत्कलनाशान्तितेजोरूपा व्यक्ता-
व्यक्तप्रपञ्चकारणीभूतचरणादिसमग्रावयवसंपन्ना स्वाज्ञदृष्ट्या भगवतो भेदाभेद-
रूपा भगवत्सहचारिणी सृष्ट्यादिपञ्चकृयकरणसमर्था सैव साक्षाच्छक्ति-
रित्यर्थः ॥ ३४ ॥

योगशक्तिरूपा इच्छाशक्तिः

इच्छाशक्तिखिविधा । प्रलयावस्थायां विश्रमणार्थं भगवतो
दक्षिणवक्षः स्थले श्रीवत्साकृतिर्भूत्वा विश्रम्यतीति ^३सा योगशक्तिः ॥ ३५ ॥

^१ व्यक्तोव्य—अ १, अ २, क.

^२ वर्णभे—उ १.

^३ स्वयो—उ, उ १. स्वायो क—अ, अ १, अ २.

पुनर्योगभोगवीरशक्तिभेदेन इच्छाशक्तिः त्रिविधा । तत्र योगशक्तिस्वरूपमाह—प्रलयेति । स्वविश्रमणार्थम् । स्वयं श्रीवत्साकृतिः ॥ ३५ ॥

भोगशक्तिरूपा इच्छाशक्तिः

भोगशक्तिर्भोगरूपा कल्पवृक्षकामधेनुचिन्तामणिशङ्खपद्मनिध्यादिनवनिधिसमाश्रिता भगवदुपासकानां कामनया अकामनया वा भक्तियुक्ता नरं नित्यनैमित्तिकर्मभिरभिन्नोत्रादिभिर्वा यम^१नियमासनप्रणायामप्रत्या^२हारध्यानसमाधिभिर्वा^३गोपुरप्राकारादिभिर्विमानादिभिः सह भगवद्विग्रहाचापूजोपकरणैरर्चनैः स्नानादिभिर्वा पितृपूजादिभिरन्नपानादिभिर्वा भगवत्प्रीत्यर्थमुक्त्वा सर्वं क्रियते ॥ ३६ ॥

तत्र भोगशक्तिस्वरूपमाह—भोगेति । भोगरूपा किमाश्रिता सतीत्यत्र—कल्पेति । पद्मनिध्यादिनवनिधिसमाश्रिता सती भगवतो भोगयोग्या भवति । न केवलं भगवतः, किंतु तद्वक्तानामपील्याह—भगवदिति । ध्यानसमाधिभिर्वा संयोज्य तत्तत्फलभोगिनं करोतीसर्थः । यः तादृशाधिकारी न भवति तं गोपुरेति । क्षुत्रृष्णावत्प्राणिजातस्य तत्तदुचितात्रपानादिदापनशक्तिभिर्वा संयोज्य तत्तत्फलभोगभोगिनं करोति । किमर्थमनया एवं क्रियते इत्यत्र एवं भगवद्वक्ततोषणं भगवत्प्रीत्यर्थं इत्युक्त्वा पूर्वोक्तं सर्वं अनया भोगशक्त्या क्रियते, न हि कार्यान्तरमुद्दिश्येत्यर्थः ॥ ३६ ॥

^१ नियमप्रा—अ १, उ, उ १,

^२ हारध्यान—उ, उ १.

^३ लमणवपि गो—अ १, अ २, क, मु.

^४ दिभिर्वा भ—अ १. दिभिर्वा सह भ—अ.

^५ दिभिर्वान—अ १.

वीरशक्तिरूपा इच्छाशक्तिः

अथातो वीरशक्तिश्चतुर्भुजाऽभयवरदपद्मधरा किरीटाभरणयुता
सर्वदेवैः परिवृता कल्पतरस्मूले चतुर्भिर्गंजै रत्नघैरमृतजलैरभिषिच्यमाना
सर्वदेवतैर्ब्रह्मादिभिर्वन्द्यमाना अणिमाद्यष्टश्वर्ययुता । संमुखे कामधेनुना
स्तूयमाना वेदशास्त्रादिभिः स्तूयमाना जयाद्यप्सरस्त्वीभिः परिचर्य-
माणा आदित्यसोमाभ्यां दीपाभिः^१ प्रकाशिष्यमाणा तुम्बुरुनारदा-
दिभिर्गीयमाना राकासिनीवालीभ्यां छत्रेण ह्यादिनीमयाभ्यां चामरेण
स्वाहास्वधाभ्यां व्यजनेन भृगुपुण्यादिभिरभ्यर्थ्यमाना देवी दिव्य-
सिंहासने पद्मासनारुदा सकलकारणकार्यकरी लक्ष्मीदेवस्य पृथग्भवन-
कल्पनालंचकार स्थिरा प्रसन्नलोचना सर्वदेवतैः पूज्यमाना
वीरलक्ष्मीरिति विज्ञायत इत्युपनिषत् ॥ ३७ ॥

वीरलक्ष्मीस्वरूपमाह—अथेति । अनर्वकिरीटाभरणयुता जयजयेति
अप्सरस्त्वीभिः अप्सरोभिः परिचर्यमाणा । दीपाभिः स्वतेजसा दीपभाव-
मापन्नाभ्यां दीपाभ्याम् । राकासिनीवालिभ्यां पूर्णिमाऽमावास्याभ्याम् । छत्रेण
ह्यादिनीमयाभ्यां चामरेण छत्रचामरहस्ताभ्यामियर्थः । व्यजन-
हस्ताभ्यां वीज्यमानेत्यर्थः । भृगुपुण्यादिभिः अभ्यर्थ्यमाना भृगोः तपःफल-
रूपत्वात् । पृथग्भवनकल्पनाभिः अलंचकारेव स्थिता । यदकार्यमकारणं
चिन्मात्रं तस्य मिथ्यास्वाविद्याद्यसंबन्धतः कार्यकारणोपाधिकजीवत्वमीश्वरत्वं
च करोतीति कार्यकारणत्वकरीत्यत्र “जीवेशावाभासेन करोति” इति श्रुतेः ।
स्वाक्षर्यात्मका लक्ष्मीः । यैवं सर्वदेवतैः पूज्यमाना सेयम् । सा सीतेस्यारभ्य

^१ सन्मुखे—अ १, अ २, क.

^२ प्रकाशिष्यमाना—मु.

वीरलक्ष्मीरिति विज्ञायते इत्यन्तग्रन्थप्रतिपादा चिच्छक्तिः सीता चित्सामान्य-
रूपत्वात् । सीतातत्वं तु शक्तिर्यापहवसिद्धं चिन्मात्रमित्यर्थः । इत्युपनिष-
च्छब्दः सीतोपनिषत्समान्यर्थः ॥ ३७ ॥

श्रीवासुदेवेन्द्रशिष्योपनिषद्व्याहयोगिना ।

लिखितं स्याद्विवरणं सीतोपनिषदः स्फुटम् ।

सीतोपनिषदो व्याख्याग्रन्थस्तु द्विशतं स्मृतः ॥

इति श्रीमदीशाद्यशोत्तरशोपनिषच्छास्त्रविवरणे पञ्चचत्वारिंशत्सङ्क्लयापूरकं
सीतोपनिषद्विवरणं संपूर्णम्

सौभाग्यलक्ष्म्युपनिषत्

वाङ् मे मनसि—इति शान्तिः

प्रथमः खण्डः

सौभाग्यलक्ष्मीविद्याजिज्ञासा

अथ भगवन्तं देवा ऊचुहें भगवन्नः कथय सौभाग्यलक्ष्मी-
विद्याम् ॥ १ ॥

सौभाग्यकैवल्यलक्ष्मीविद्यावेद्यमुखाकृति ।

त्रिपात्रारायणानन्दरामचन्द्रपदं भजे ॥

इह खण्डु ऋग्वेदप्रविभक्तेयं सौभाग्यलक्ष्म्युपनिषत् श्रीसूक्तवैभवैकाक्षरादि-
श्रीदेवीमन्त्रप्रामयन्त्रनवचक्रविवेकादियोगसाम्राज्यप्रकटनव्यग्रा निष्प्रतियोगिक-
ब्रह्मात्रपर्यवसन्ना विजयते । अस्याः संक्षेपतो विवरणमारभ्यते । देवतापटल-
नारायणप्रश्नप्रतिवचनहृपेयमाल्यायिका विद्यास्तुत्यर्था । आल्यायिकामवतारयति
—अथेति । किमिति—हे भगवन्निति ॥ १ ॥

सौभाग्यलक्ष्मीध्यानम्

तथेत्यवोचद्गवानादिनारायणः सर्वे देवा यूयं सावधान^१मना
भूत्वा शृणुत । तुरीयरूपां तुरीयातीतां सर्वोत्कृतां सर्वमन्त्रासनगतां

^१ मनसो—मु.

पीठोपपीठदेवतापरिवृतां चतुर्भुजां श्रियं हिरण्यवर्णमिति पञ्चद-
शर्मिभृत्ययथ ॥ २ ॥

देवबृन्दप्रश्नमङ्गीकृत्य तथेत्यवोचत् । देवानभिमुखीकरणायेदमाह—
सर्वे देवा इति । किं तदस्माभिः कर्तव्यमित्यत्र—तुरीयरूपामिति । या प्रण-
वत्वेन प्रकृता सौभाग्यमहालक्ष्मीः तामधमात्रात्मना तुरीयरूपां नादात्मना
तुरीयातीतां एवंरूपेण सर्वैरपि ज्ञातुमशक्यत्वात् सर्वोत्कटां सर्वदुरासदां
नादरूपप्रकृतेरसमाहितचित्तैरासादितुमशक्यत्वात्, स्वाज्ञजनानुकम्पया एकाक्ष-
रादिसर्वमन्त्रासनगतां, पीठोपपीठदेवतापरिवृतां पीठं सौभाग्यलक्ष्मीविद्या-
प्रकटितश्रीचक्रं तत्रत्यैकैककोणविलसितान्युपपीठानि चक्राणि तत्तपीठेधरीभिः
देवताभिः परिवृतां, चतुर्भुजां श्रियं “हिरण्यवर्णं हरिणो” इत्यादि पञ्च-
दशर्मिभः ध्यायथ ध्यायानं कुरुत । एवं ध्यायतां देवताप्रसादेन निर्विकल्पात्मक-
तुरीयतुरीयातीतदेवताध्यानाधिकारो भवेदित्यर्थः ॥ २ ॥

श्रीसूक्तस्य कृष्णादि

अथ पञ्चदशऋगात्मकस्य श्रीसूक्तस्यानन्दकर्दमचिकिंतिन्दि-
रासुता ऋषयः । श्रीरित्याद्या[या] ऋचः । ^१चतुर्दशानामृचामा-
नन्दाद्यृषयः । हिरण्यवर्णमित्याद्यृकत्रयस्यानुष्टुप् छन्दः । कांसो-
स्मीत्यस्य वृहती छन्दः । तदन्ययोद्भ्योम्निष्टुप् । पुनरष्टकस्यानुष्टुप् ।
शेषस्य प्रस्तारपङ्किः । ^२श्यग्निर्देवता । हिरण्यवर्णमिति बीजम् ।
कांसोऽस्मीति शक्तिः । हिरण्मया चन्द्रा रजतस्त्रजा हिरण्यस्त्रजा
हिरण्या हिरण्यवर्णेति प्रणवादिनमोऽन्तैश्चतुर्थ्यन्तैरङ्गन्यासः । अथ

^१ एतदादि “प्रस्तारपङ्किः” इत्यन्तो ग्रन्थः (उ, उ १) कोशयोः नास्ति.

^२ श्रीरग्नि—अ २, क.

वक्रत्रैरङ्गन्यासः । मस्तकलोचनश्रुतिव्राणवदन^१ कण्ठबाहुद्वय^२ हन्त्राभि-
गुह्यपायूरुजानुजद्वेषु श्रीसूक्तेरव क्रमशो न्यसेत् ॥ ३ ॥

^३अमलकमलसंस्था तद्रजः^४ पुञ्जवर्णा
करकमलधृतेष्वाभीतियुग्मान्तुजा च ।
मणिमकुटविचित्रालंकृताकल्पजालैः
सकलभुवनमाता संतं श्रीः श्रियै^५ नः ॥ ४ ॥

हिरण्यवर्णामियादिपञ्चदशार्चामृषिच्छन्दोदेवताऽऽदिकमुच्यते—अथेति ।
श्रीशब्देनाग्निस्त्रियते, वक्ष्यति चैव “श्र्यग्निर्देवता” इति ॥ ३-४ ॥

सौभाग्यलक्ष्मीचक्रम्

तत्पीठम् । कर्णिकायां सप्ताभ्यं श्रीबीजम् । वस्त्रादियकला-
पद्मेषु श्रीसूक्तगतार्धार्धर्चा तद्वहिर्यः शुचिरिति मातृकया च श्रियं
यन्त्राङ्गदशकं च विलिव्य श्रियमावाहयेत् ॥ ९ ॥ अङ्गैः
प्रथमाऽऽवृतिः । पद्मादिभिर्द्वितीया । लोकेशौस्तृतीया । तदा-
युवैस्तुरीयाऽऽवृतिर्भवति । श्रीसूक्तरावाहनादि । पोडशसहस्रजपः ॥ ६ ॥

तस्याः सौभाग्यलक्ष्मीदेवतायाः पीठं चक्रमुच्यते । सौवर्णं राजते
ताम्रे वा—

उत्तमं दशनिष्कं स्यान्मध्यमं पञ्चनिष्ककम् ।

अधमं कर्षमात्रं स्यात् पादहीनं न कारयेत् ॥

^१ कर्ण—अ १, अ २, क.

^२ नामि—क. हृदयनामि—अ १, अ २.

^३ अरुण—मु

^४ पूर्ण—अ, अ १, उ १.

^५ तेष्टाभी—मु.

^६ नमः—उ १.

इति मन्त्रशास्त्रानुरोधेन चतुरश्रं यन्त्रं कृत्वा तन्मध्यकर्णिकायां मम सर्वाभीष्ट-
सिद्धिं कुरुकुरु नम इति साध्येन सहितं ससाध्यं श्रीबीजं विलिख्य वस्वादित्यक-
लापद्वेषु अष्टद्वादशोडशदलेषु श्रीसूक्तगतार्थं चार्चक्रमेण विलिख्य शिष्ठषट्प-
त्रेषु कामधेनुं शंखनिधिमकरनिधिसौभाग्यनिधिमोक्षनिधिबोधकल्पकतरूणां मन्त्रान्
प्रणवादिनमोऽन्तान् विलिख्य षोडशद्वृत्तात् बहिः यः शुचिरित्यृचा अकारादि-
लकारान्तपञ्चाशद्वर्णमातृक्या च विलिख्य श्रियं श्रीबीजं परितो विलिख्य—

बीजं प्राणं च शक्तिं च दृष्टिं वश्यादिकं तथा ।

मन्त्रयन्त्राख्यगायत्रीप्राणस्थापनमेव च ।

भूतदिक्पालबीजानि यन्त्रस्याङ्गानि वै दश ॥

इति यन्त्राङ्गदशकं च विलिख्य श्रियमावाहयेत् ॥ ९ ॥ अथावरणान्यु-
च्यन्ते—अङ्गैरिति । श्रीं हृदयाय नमः इत्यादिषडङ्गैः प्रथमाऽऽवृतिः । पद्मा,
पद्मावासिनी, पद्मालया, पद्महस्ता, पद्मप्रिया, वरदा, विष्णुपत्नी, आदिलक्ष्मीरिति
प्रणवादिनमोऽन्तैश्चतुर्थ्यन्तैर्यजेत् । इन्द्राय नम इत्यादिलोकेशमन्त्रैः । वज्राय
नमः इति तदायुधैश्च पूजयेदित्यर्थः । अथ श्रीसूक्तैः आवाहनादिषोडशोपचार-
पूजां कुर्यात् । श्रीसूक्तपुरश्चरणा तु षोडशसहस्रजयः ॥ ६ ॥

एकाक्षरीमन्त्रस्य ऋष्यादि

सौभाग्यरमैकाक्षर्या भृगुनृचद्वायत्रीश्रिय ऋष्यादयः । ^१शमिति

बीजशक्तिः । श्रामित्यादि पठङ्गम् ॥ ७ ॥

भूयाङ्ग्न्यो द्विपद्माभयवरदकरा तसकार्तस्वराभा

शुभ्राभ्राभेभयुगमद्वयकरवृतकुम्भाङ्गिरासिच्यमाना ।

^२रत्नौघावद्वौलिर्विमलतरदुकूलार्तवालेपनाङ्ग्या

पद्माक्षी पद्मनाभोरसि कृतवसतिः पद्मगा श्रीः श्रियै ^३नः ॥ ८ ॥

^१ शमीबी—अ, अ १.

^२ रक्तौघ—सु.

^३ नमः—उ १.

साङ्गमेकाक्षरीमनुं तत्पीठं चाह—सौभाग्येति ॥ ७ ॥ ध्यानं
भूयादिति ॥ ८ ॥

एकाक्षरीचक्रम्

तत्पीठम् । अष्टपत्रं वृत्तत्रयं द्वादशराशिखण्डं चतुरश्चं
रमापीठं भवति । कार्णिकायां सप्ताध्यं श्रीबीजम् । विभूतिरुच्चतिः
कान्तिः सृष्टिः कीर्तिः सन्नतिः^१ वर्यदिस्तक्षिर्क्षिर्द्विरिति प्रणवा-
दिनमोऽन्तैश्चतुर्थ्यन्तैर्नवशक्तिं यजेत् ॥ ९ ॥ अङ्गैः प्रथमाऽवृत्तिः ।
वासुदेवाऽद्वितीया । बालक्याऽदिस्तृतीया । इन्द्रादिभिश्चतुर्थी
भवति । द्वादशलक्षजपः ॥ १० ॥

तत्रैव विभूतिरित्यादि ॥ ९ ॥ पूर्ववत् अङ्गैः । वासुदेवादिचतुर्थ्यैः
द्वितीयाऽवृत्तिः । बालक्यादिः—आदिशब्देन भुक्तिमुक्तिर्विभूतिः ऋद्विः
समुद्दिस्तुष्टिः पुष्टिर्धात्रीति प्रणवादिनमोऽन्तैश्चतुर्थ्यन्तैर्यजेत् ॥ १० ॥

लक्ष्मीमन्तविशेषाः

श्रीलक्ष्मीर्वरदा विष्णुपत्नी वसुप्रदा हिरण्यरूपा स्वर्णमालिनी
रजतस्त्रजा स्वर्णप्रभा स्वर्णप्राकारा पद्मवासिनी पद्महस्ता पद्मप्रिया
मुक्तालंकारा चन्द्रा सूर्या विल्वप्रिया ईश्वरी भुक्तिमुक्तिर्विभूतिर्क्षिर्द्विः
समुद्दिः कृष्टिः पुष्टिः^२ वर्धनदा धनेश्वरी श्रद्धा भोगिनी भोगदा धात्री
विषात्रीत्यादिप्रणवादिनमोऽन्ताश्चतुर्थ्यन्ता मन्त्राः । एकाक्षरवदङ्गादि-

^१ व्युष्टिः—अ १, अ २. पुष्टिः—क. व्युष्टिः सत्कृष्ट—मु.

^२ दिभिर्द्विः—उ, मु. ^३ दिभिस्तृ—उ, मु.

^४ वर्धनाः—उ, उ १.

पीठम् । लक्षजपः । दशांशं तर्पणम् । शतांशं हवनम् । सहस्रांशं
द्विजतृसिः ॥ ११ ॥ निष्कामानामेव श्रीविद्यासिद्धिः । न कदाऽपि
सकामानामिति ॥ १२ ॥

पुनर्लक्ष्मीमन्त्रविशेषानाह—श्रीरित्यादि ॥ ११-१२ ॥

इति प्रथमः खण्डः

द्वितीयः खण्डः

उत्तमाधिकारिणां ज्ञानयोगः

अथ हैनं देवा ऊचुस्तुरीयया मायया निर्दिष्टं तत्त्वं ब्रूहीति ।
तथेति स होवाच—

योगेन योगो ज्ञातव्यो योगो योगात् प्रवर्धते ।

योऽप्रमत्तस्तु योगेन स योगी रमते चिरम् ॥ १ ॥

देवाः नारायणमुखतः मन्त्रोपासनाकाण्डं यथावद्वगम्य योगकाण्ड-
बुभुत्सया भगवन्तं पृच्छन्तीयाह—अथेति । तुरीयया अन्त्यया । तैरेव
पृष्ठः तथेति स होवाच । किं तत् इत्यत्र—योगेनेति । ब्रह्मातिरिक्तं न
किंचिदस्तीति ज्ञानमेव योगः तेन ज्ञानयोगेन तत्त्वंपदगतवाच्यार्थनिरसनपूर्वकं
तत्त्वंपदलक्ष्यभूतप्रत्यक्परचितोः योगो ज्ञातव्यः प्रत्यक्परचितोरैक्यस्य स्वाज्ञ-
विकल्पितजीवपरभेदप्रहाणपूर्वकत्वात् । पुनः प्रत्यक्परयोः योगः ऐक्यं

ज्ञानयोगान् प्रवर्थते भेदप्रत्ययवैरल्प्येन दृढतां भजते । इत्थंभूतज्ञानयोगेन
योऽप्रमत्तस्तु सदाऽनुसन्धानपर एव भवति सोऽयं योगी प्रत्यक्षपरचितोः योगः
ऐक्यं तत्रैव चिरं रमते ॥ १ ॥

षण्मुखीमुद्राऽन्वितप्राणायामयोगः

समापत्य निद्रां सुजीर्णेऽल्पभोजी
श्रमत्याज्यवाधे विविक्ते प्रदेशे ।

सदाऽसीत निस्तृष्ण एष प्रयत्नो-

॒थ वा प्राणरोधो निजाभ्यासमार्गात् ॥ २ ॥

वक्रेणापूर्य वायुं हुतवहनिलयेऽपानमाकृत्य धृत्वा
स्वाङ्गुष्ठाद्यङ्गुलीभिर्वरकरतलयोः षड्भिरेवं निरुद्धय ।

ओत्रे नेत्रे च नासापुटयुग्लमयोऽनेन मार्गेण सम्यक्

पश्यन्ति ^१प्रत्ययांसं प्रणवब्रह्मविषयानसंलीनचित्ताः ॥ ३ ॥

इत्युत्तमाधिकारिणामेवं ज्ञानयोगमुक्त्वा अथ षण्मुखीमुद्राऽन्वितप्राणाया-
मयोगमाह—समाप्त्येति ।

युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु ।
युक्तस्वप्रावबोधस्य योगो भवति दुःखहा ॥

इति स्मृत्यनुरोधेन निद्रां समापत्य यथोक्तकाले निद्रां कृत्वा अथ पूर्वभुक्तान्ने
जीर्णे ततोऽल्पभोजी अल्पाहारी योगानुकूलेन मिताहारं कुर्वन् श्रमत्याजी
जितश्रमो भूत्वा अबाधे मशकिपीलिकामत्कुणादिवाधारहिते विविक्ते जनसंबाध-
रहिते प्रदेशे मृदास्तरणे समारोपितप्राणासने सदाऽसीत सर्वदा तिष्ठेत

^१ प्रत्ययांशं—सु.

नानाविधफलगुसिद्धिजाले निस्तृष्णो विगततृष्णो भूत्वा देशिकमुखतः लब्धनि-
जाभ्यासमागात् अप्रच्युतो भूत्वा एष योगी ग्रन्थित्रयभेदने कृतप्रयत्नो
भूयात् । अथवा तादशशक्त्यमावे तदुपायतया अनेन प्राणरोधः प्राणायामः
कर्तव्यः ॥ २ ॥ षण्मुखीमुद्रां तत्फलं चाह—वक्त्रेणेति । केचन योगिनः
सीत्कारपूर्वकं वक्त्रेण वायुमापूर्य ऊर्ध्वेर्गतिं प्राणमधोगतिं विधाय तथा
हुतवहनिलये मूलाधारत्रिकोणस्थाग्निमण्डले अपानमाकृष्य आकुञ्ज्य धृत्वा
मूलाधारे धारणं कृत्वा स्वाङ्गुष्टाद्यङ्गुलीभिः षड्भिः श्रोत्रादिकरणानि पिधाय
योगिनः प्रणवप्रविभक्तविश्वविराडोत्रादिद्वितुर्याविकल्पान्तवहुविधध्यानसंलीन-
चित्ताः सन्तः सहस्रारचक्रे प्रत्ययांसं प्रत्यक्चैतन्यं पराभेदेन सम्यक्पश्यन्ति
अपरोक्षीकृत्वन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

नादाविर्भावपूर्वको ग्रन्थित्रयभेदः

श्रवणमुखनयननासानिरोधनेनैव कर्तव्यम् ।
शुद्धसुषुप्तासरणौ स्फुटममलं श्रूयते नादः ॥ ४ ॥
विचित्रघोषसंयुक्ताऽनाहते श्रूयते ध्वनिः ।
दिव्यदेहश्च तेजस्वी दिव्यगन्धोऽप्यरोगवान् ॥ ५ ॥
संपूर्णहृदयः शून्ये त्वारम्भे योगवान् भवेत् ।
द्वितीयां विवटीकृत्य वायुर्भवति मध्यगः ॥ ६ ॥
दृढासनो भवेद्योगी पद्माद्यासनसंस्थितः ।
विष्णुग्रन्थेस्ततो भेदात् परमानन्दसंभवः ॥ ७ ॥
अतिशून्यो विर्मदेश्च भेरीशब्दस्ततो भवेत् ।
तृतीयां यत्तो भित्त्वा निनादो मद्दलश्वनिः ॥ ८ ॥

एवं षण्मुखीमुद्राऽस्यासतः ब्रह्मप्रन्थ्यादिग्रन्थित्रयमपि भिद्यते, प्रतिग्रन्थ-
भेदनं विचित्रनानाविधनादाविर्भावो भवति, तत्त्वादल्पयतः निर्विकल्पकसमाधिर्जायत

इत्याह—श्रवणेति । श्रवणादिकरणनिरोधलक्षणषष्ठमुखीमुद्राऽम्ब्यसनं योगिना कर्तव्यम् । एवं चिरकालाभ्यासतः प्राणवायुः सुषुप्तां प्रविशति, तत्प्रवेशमात्रेण सुषुप्तामार्गे नादाधिर्भावो भवतीत्यर्थः ॥ ४ ॥ एवं नादश्रवणतोऽयं भवति योगीत्याह—विचित्रेति । यदा सुषुप्तायां प्राणः प्रविशति तदा योगिनः अनाहते हृदयकमले विचित्रघोषवति ध्वनिः श्रूयते । तावन्मात्रेण नीरोगो भूत्वा तेजोवद्विद्यगन्धो भवति ॥ ५ ॥ संपूर्णविकसितहृदयश्च भवति । शून्ये तत्रत्याकाशे तु नादारंभमात्रेणायं दिव्ययोगवान् भवेदित्यर्थः । ब्रह्मग्रन्थभेदतः दिव्यदेहादिसिद्धिरुक्ता, अथ विष्णुग्रन्थभेदतः भेरीध्वनिरुदेतीत्याह—द्वितीयामिति । प्रथमभूमिकां जित्वाऽय द्वितीयां भूमिकामपि विष्णुग्रन्थभेदनरूपां विशेषण घटीकृत्य विष्णुग्रन्थिभित्वा तद्वेदतः वायुर्मध्यगतो भवति ॥ ६ ॥ ततः पद्माद्यासनस्थस्य योगिनः परमानन्द उदेति ॥ ७ ॥ अतिशून्योऽनाहतमप्यतिक्रम्य ततोऽतिविमर्दो भेरीशब्दो भवेदित्यर्थः । रुद्रग्रन्थभेदतः वैष्णवनाद उदेति ततस्तच्चित्तं ब्रह्माकारं भवतीत्याह—तृतीयामिति । रुद्रग्रन्थरूपां तृतीयभूमिकां दुर्भेद्यामपि यत्नतो भित्वा वर्तमानस्य योगिनो महद्वध्वनिः श्रूयते ॥ ८ ॥

अखण्डब्रह्माकारवृत्तिः

महाशून्यं ततो याति सर्वसिद्धिसमाश्रयम् ।

चित्तानन्दं ततो भित्वा सर्वपीठगतानिलः ॥ ९ ॥

निष्पत्तौ वैष्णवः शब्दः क्षणतीति क्षणो भवेत् ।

एकीभूतं तदा चित्तं सनकादिमुनीडितम् ॥ १० ॥

अन्तेऽनन्तं समारोप्य खण्डेऽखण्डं समर्पयन् ।

भूमानं प्रकृतिं ध्यात्वा कृतकृत्योऽमृतो भवेत् ॥ ११ ॥

ततः तत्प्राणो सर्वसिद्ध्यास्पदं महाशून्यं सहस्राराकाशं याति । तदा चित्तमानन्दामिमुखं भवति । तत्रानास्वादतः चित्तानन्दमपि भित्वा वर्तमानस्य

प्राणानिलः कामरूपपीठादिसर्वपीठगतो भवति ॥ ९ ॥ एवं योगनिष्ठपत्तौ कण्ठतीति क्षणो वैष्णवः शब्दो भवेत् । यत्प्रत्यग्ब्रह्मैक्यं “पश्यते ह हपि सन्मात्र-मसदन्यत्,” “ब्रह्मात्रमसदन्यत्” इत्यादिश्रुतिशतेन सनकादिमुनीडितं तत्रैव चित्तमेकीभूतं ब्रह्माकाराखण्डवृत्तिमद्वतीत्यर्थः ॥ १० ॥ स्वाज्ञदृष्टि-विकल्पतस्यातिरिक्तपरिच्छिन्नखण्डप्रपञ्चे सति कथमखण्डब्रह्मात्रज्ञानं तत्फल-सिद्धिवेत्याशङ्कयाह—अन्त इति । स्वाज्ञदृष्ट्या यदि व्यष्ट्यात्मकोऽन्तःपरिच्छिन्न-पिण्डाण्डः कल्पितो भवति तदा स्वज्ञदृष्टिमवलम्ब्य तदन्ते देहादौ अनन्तं पराक्सापेक्षप्रयत्नं समारोप्य अथ समष्टिप्रपञ्चखण्डे तदपवादाधारतया अखण्डं ब्रह्म समर्पयन् प्रत्यक्परयोरैक्यं कुर्वन् ततः प्रत्यक्परविभागैक्यासहब्रह्मात्र-प्रकृतिं भूमानं स्वमात्रमिति ध्यात्वा कृतकृत्यो विद्वान् अमृतो विदेहमुक्तो भवेत् भवतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

निर्विकल्पभावः

योगेन योगं संरोध्य भावं भावेन चाज्ञसा ।

निर्विकल्पं परं तत्त्वं सदा भूत्वा परं भवेत् ॥ १२ ॥

अहम्भावं परित्यज्य जगद्भावमनीदशम् ।

निर्विकल्पे स्थितो विद्वान् भूयो नाप्यनुशोचति ॥ १३ ॥

सविकल्पप्रपञ्चे सति ब्रह्मात्रावगतिः कुत इत्यत आह—योगेनेति । निष्प्रतियोगिकब्रह्मात्रज्ञानयोगेन स्वातिरिक्तयोगं संरोध्य अपहृवं कृत्वा अज्ञसा भावं विकल्पप्रपञ्चं निष्प्रतियोगिकब्रह्मात्रभावेन ज्ञात्वा तत्समकाळं विद्वान् निर्विकल्पपरब्रह्मतत्त्वं स्वयं भूत्वा सदा परमेव भवेत् भवति, “ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति” इति श्रुतेः ॥ १२ ॥ अहमिदमिति विकल्पे सति निर्विकल्पता कुत इत्यत आह—अहमिति । देहादौ तद्वाये च अहंभावं जगद्भावं च “ब्रह्मातिरिक्तं न किञ्चिदस्ति” इति परित्यज्य अनीदृशं निर्विशेषं ब्रह्मास्मीति विद्वान् निर्विकल्पे स्थितः सन् भूयोऽपि न शोचति विषयाभावादित्यर्थः ॥ १३ ॥

समाधिलक्षणम्

सलिले सैन्धवं यद्रत् साम्यं भवति योगतः ।
 तथाऽत्ममनसोरैक्यं समाधिरभिधीयते ॥ १४ ॥
 यदा संक्षीयते प्राणो मानसं च प्रलीयते ।
 यत् समरसत्त्वं यत् समाधिरभिधीयते ॥ १५ ॥
 यत् समत्वं तयोरत्र जीवात्मपरमात्मनोः ।
 समस्तनष्टसंकल्पः समाधिरभिधीयते ॥ १६ ॥
 प्रभाशून्यं मनःशून्यं बुद्धिशून्यं निरामयम् ।
 सर्वशून्यं निराभासं समाधिरभिधीयते ॥ १७ ॥
 स्वयमुच्चलिते देहे देही नित्यसमाधिना ।
 निश्चलं तं विजानीयात् समाधिरभिधीयते ॥ १८ ॥
 यत्रयत्र मनो याति तत्रतत्र परं पदम् ।
 तत्रतत्र परं ब्रह्म सर्वत्र समवस्थितम् ॥ १९ ॥

अशोच्यनिर्विकल्पे स्थितिः केत्यत आह— सलिल इति । सलिलप्रक्षिप्त-
 पेषितसैन्धवपिण्डविलयवत् प्रयगभिन्नपरमात्मनि मनःप्राणविलय एव समाधि-
 रित्यर्थः ॥ १४ ॥ इतश्च समाधिलक्षणमाह—यदेति । यदा मनःप्राणादिकं
 विलीयते, यदा च प्रयगभिन्नब्रह्मणो यत् समरसत्त्वं अखण्डैरसत्त्वमुदेति तदैव
 समाधिर्भवतीत्यर्थः ॥ १५ ॥ इतश्च संकल्पाद्यनुदय एव समाधिरित्याह—
 यदिति ॥ १६ ॥ जाग्रदायवस्थात्रयकलना यत्र न विद्यते स समाधिरित्याह—
 प्रभेति । प्रभाशब्देन अहंकृतिपूर्णविकासस्त्रपं जाग्रदुच्यते । मनःशब्देन अहं-
 कृत्यर्थविकासात्मकः स्वप्न उच्यते । स्वातिरिक्तं नास्तीति बुध्यत इति बुद्धिशब्देन
 अहंकृतिमुकुलीभावस्त्रपेयं सुशुसिरुच्यते । एवं जाग्रदायवस्थात्रयं यत्र शून्यं

अपहृवं वा भजति यस्तदपहृवसिद्धः सोऽयमसंप्रज्ञातसमाधिरुच्यते ॥ १७ ॥
 इतश्च निश्चलतास्थितिरेव समाधिरित्याह—स्वयमिति । “ब्रह्मातिरिक्तं न
 किंचिदस्ति” इति नित्यसमाधिना देहे तदुपलक्षिताविद्यापदतत्कार्यजाते
 स्वात्मात्मीयाभिमतिवैरल्येन स्वयमेवोच्चलिते नामरूपकलनां खक्त्वा ब्रह्मभावं
 गते सति अथ देही योगी यो निर्विशेषतया अवशिष्टः तमात्मानं यदा स्वावशेषतया
 विजानीयात् तद्वेदनावस्थैव अखण्डनिर्विकल्पकसमाधिरित्यर्थः ॥ १८ ॥ मनः-
 प्रचारविलयाधिकरणं ब्रह्मेत्याह—यत्रेति । स्वातिरिक्तं मनोऽस्तीति ये मन्यन्ते
 तददृष्टिमाश्रित्य स्वातिरिक्तकल्पकं मनो यत्र प्रचरति यत्र वा विलीयते तत्कल्पनाल-
 याधिष्ठानं ब्रह्म सर्वगतं सर्वव्यापकं, वस्तुतो मनस्तत्कार्यव्याप्याभावाद्वयापकत्व-
 मपि न युज्यते इत्यर्थः, “व्याप्यव्यापकता मिथ्या सर्वमात्मेति शासनात् ।”
 इति श्रुतेः ॥ १९ ॥

इति द्वितीयः खण्डः

तृतीयः खण्डः

आधारचक्रम्

अथ हैनं देवा ऊर्चुर्नवचक्रविवेकमनुब्रूहीति ।

तथेति स होवाच—

आधारे ^१ब्रह्मचक्रं त्रिरावृत्तैभङ्गिमण्डलाकारं तत्र मूलकन्दे
 शक्तिः पावकाकारं ध्यायेत् तत्रैव कामरूपपीठं सर्वैकामप्रदं भवति
 इत्याधारचक्रम् ॥ १ ॥

^१ प्रथमं—उ, उ १. ^२ भग—उ, क. ^३ कामफलप्रदं—अ १, अ २.

पुनर्देवाः नवचक्रबुभुत्सया पृच्छन्तील्याह—अथेति । नवचक्रविवेकमनु-
ब्रूहि इति तैरेवं पृष्ठः तथेति स होवाच भगवान् नारायणः । अत्राद्यं
चक्रमाह—आधार इति । मूलाधारे त्रिरावृत्तभङ्गया वहिमण्डलाकारं ब्रह्मचक्रं
विराजते । तत्र मूलकन्दे काचन शक्तिरस्ति, तदूपं पावकाकारं ध्यायेत् ।
तत्रैव मूलाधारे सर्वकामप्रदतया कामरूपपीठं विराजते इति यत् तत् आधारचक्रं
भवति ॥ १ ॥

स्वाधिष्ठानचक्रम्

द्वितीयं स्वाधिष्ठानचक्रं पद्मलं तन्मध्ये पश्चिमाभि^१मुख्यं
लिङ्गं प्रवालाङ्गुरसदृशं ध्यायेत् तत्रैवोङ्ग्याणपीठं जगदाकर्षणसिद्धिदं
भवति ॥ २ ॥

द्वितीयचक्रमाह—द्वितीयमिति । पद्मलाख्यं स्वाधिष्ठानचक्रम् । तत्र
मांसाकारं पश्चिमाभिमुख्येन ज्योतिलिङ्गमस्ति, तत्प्रवालसदृशं ध्यायेत् ।
तत्रैव जगदाकर्षणशक्तिमत् उडघाणपीठं विराजत इति ॥ २ ॥

नाभिचक्रम्

तृतीयं नाभिचक्रं ^२पञ्चावर्तं सर्पकुटिलाकारं तन्मध्ये
कुण्डलिनीं बालार्ककोटिप्रभां तटित्संनिभां ध्यायेत् सामर्थ्यशक्तिः
सर्वसिद्धिप्रदा भवति मणिपूरकचक्रम् ॥ ३ ॥

तृतीयचक्रमाह—तृतीयमिति । मणिपूरकचक्रमाश्रित्य कुण्डलीनी वर्तते
तटित्प्रभा, तां ध्यायतः सर्वसिद्धिर्भवति ॥ ३ ॥

^१ मुखलि—उ १.

^२ पञ्चावर्तं—उ १.

हृदयचक्रम्

हृदयचक्रमष्टदलमधोमुखं तन्मध्ये ज्योतिर्मयलिङ्गाकारं
ध्यायेत् सैव हंसकला सर्वप्रिया सर्वलोकवश्य^१करी भवति ॥ ४ ॥

तुरीयचक्रमाह—हृदयेति । अष्टपत्राद्यं अधोमुखं अनाहतचक्रं भवति ।
तत्रत्याकाशमध्ये कामादिवृत्तिसहस्रभावाभावप्रकाशकं ज्योतिर्लिङ्गाकारं प्रसान्न-
मात्मानं ध्य येत् । येह सर्वप्राणिनां हृदयाष्टदण्डे संचरति सैव हंसकला
सर्वात्मकतया सर्वजनप्रियकरी । तत्स्वरूपध्यानं सर्वलोकवश्यकरं भवति ॥ ४ ॥

कण्ठचक्रम्

कण्ठचक्रं चतुरड्गुलं तत्र वामे इडा चन्द्रनाडी दक्षिणे
पिङ्गला सूर्यनाडी तन्मध्ये सुषुप्तां श्वेतवर्णीं ध्यायेत् य एवं
वेदानाहतसिद्धिदा भवति ॥ ९ ॥

पञ्चमचक्रमाह—कण्ठेति ॥ ९ ॥

तालुचक्रम्

तालुचक्रं तत्रामृतधाराप्रवाहो घण्टिकालिङ्गं मूलचक्ररन्त्रे
राजदन्तावलम्बिनीविवरं ^२दशमद्वारं तत्र शून्यं ध्यायेत् चित्तलयो
भवति ॥ ६ ॥

चित्तलयफलदं षष्ठं चक्रमाह—तालिवति । तालुमूलचक्रे लक्ष्यं ध्यायतः
सूर्याचन्द्रसोरैक्यं भवति । तत अमृतधाराप्रवाहो भवति । तत्रोर्ध्वमूलचक्ररन्त्रे
यदन्तर्जिह्वेति प्रसिद्धं घण्टिकालिङ्गं वर्तते राजदन्तावलम्बिनीविवरं दशमद्वारं
तत्र वृत्तिशून्यं ध्यायतः चित्तलयो भवति ॥ ६ ॥

^१ करं—अ १, अ २. करा—क.

^२ दशमद्वादशारं—अ ३, क.

भ्रूचक्रम्

सप्तमं भ्रूचक्रमङ्गुष्ठमात्रं तत्र ज्ञाननेत्रं दीपशिखाऽऽकारं
ध्यायेत् तदेव कपालकन्दं वाक्सिद्विदं भवत्याज्ञाचक्रम् ॥ ७ ॥

सप्तमचक्रलक्षणमाह—सप्तममिति । आज्ञाचक्रे ज्ञाननेत्रं ध्यायतः परा-
परब्रह्मज्ञानं वाक्सिद्विश्वं भवतीत्यर्थः । आज्ञाचक्रं तदेव भवति ॥ ७ ॥

ब्रह्मरन्ध्रचक्रम्

ब्रह्मरन्ध्रं निर्विणचक्रं तत्र सूचिकागृहेतरं धूमशिखाऽऽकारं
ध्यायेत् तत्र जालन्धरपीठं मोक्षप्रदं भवतीति ^३परब्रह्मचक्रम् ॥ ८ ॥

अष्टमचक्रलक्षणमाह—ब्रह्मेति । सूचिकागृहेतरं ततोऽपि सूक्ष्माकारं
बिलं धूमशिखाऽऽकारं ध्यायेत् ॥ ८ ॥

आकाशचक्रम्

नवममाकाशचक्रं तत्र षोडशदलपद्ममूर्धवसुखं तन्मध्य-
कर्णिकात्रिकूटाकारं तन्मध्ये ऊर्ध्वशक्तितां ^३परशून्यं ध्यायेत् तत्रैव
पूर्णगिरिपीठं सर्वेच्छासिद्विसाधनं भवति ॥ ९ ॥

नवमचक्रलक्षणमाह—नवममिति । षोडशदलान्वितं ऊर्ध्वमुखमाकाश-
चक्रं भवति । तन्मध्ये त्रिकूटाकारं ज्योतिर्वर्तते । त्रिकूटशब्देन भ्रूमध्य-
मुच्यते । तन्मध्ये “ऊर्ध्वमुन्नयते इत्योकारः” इति श्रुत्यनुरोधेन ऊर्ध्वशक्तितां
तुरीयोङ्काररूपतां तत्परमर्थमात्राप्रविभक्तभागवत्यमपि ब्रह्मातिरिक्तं नेतीति शून्यं

^१ अष्टमं ब्र—उ, उ १, मु.

^२ ब्रह्मरन्ध्रचक्रं—उ, उ १,

^३ पश्यन् ध्या—अ २, क.

ध्यायेत् । तत्रैव पूर्णमेवावशिष्यते इति पूर्णगिरिपीठं निष्प्रतियोगिकपूर्णब्रह्म-
मात्रमवशिष्यते । तदेवं “ सर्वं खलिवदं ब्रह्म ” इति सर्ववर्जितचिन्मात्रमिति
चेच्छासिद्धिस्थानं ब्रह्मैव भवतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

एतदुपनिषदध्ययनफलम्

सौभाग्यलक्ष्म्युपनिषदं नित्यमधीते सोऽश्चिपूतो भवति स
वायुपूतो भवति स सकलधनधान्यसत्पुत्रकलत्रहयभूगजपशुमहिषी-
दासीदासयोगज्ञानवान् भवति न स पुनरावर्तत इत्युपनिषत् ॥ १० ॥

विद्याफलमाह— सौभाग्येति । उपनिषच्छब्दः सौभाग्यलक्ष्म्युपनिष-
त्समाप्त्यर्थः ॥ १० ॥

इति तृतीयः खण्डः

श्रीवासुदेवेन्द्रशिष्योपनिषद्द्वयोगिना ।

सौभाग्यलक्ष्म्युपनिषद्वयाख्यानं लिखितं स्फुटम् ।

सौभाग्यवृत्तिप्रन्थस्तु चत्वारिंशाधिकं शतम् ॥

इति श्रीमदीशायथेत्तरशतोपनिषच्छास्त्रविवरणे पञ्चोत्तरशतसङ्ख्यापूरकं
सौभाग्यलक्ष्म्युपनिषद्विवरणं सम्पूर्णम् ॥

नामधेयपदसूची

यत्र पुटसंख्याऽनन्तरं तिर्यग्रेखायाः परं संख्या वर्तते तत्र तावती पदावृत्तिः बोध्या।

पदम्	पुटसंख्या	पदम्	पुटसंख्या
अजपा	४५, ४६	उमा	४
अत्रिः	७६	उषा	४५
अलम्बुसा	६९	ऋद्धिः	१०९-२
अध्यारूढा	६६	कण्ठचक्रम्	११८
अश्विनी	६९	कपालकन्दम्	११९
आकाशचक्रम्	११९	कान्तिः	१०९
आज्ञाचक्रम्	११९	कामकला	६१
आदिनारायणः	१०९	कामकूटम्	१७
आधारचक्रम्	११६	कामदेवः	१७
आश्वलायनः	७९-२	कामरूपपीठम्	११६
इडा	६९, ११८	कामेश्वरी	७०-२
इष्टा	४	कीर्तिः	१०९
ईश्वरी	१०९	कुरुकुरुद्वावली	६९
उच्छथ्यपुत्रः	७८	कुहूः	६९
उड्याणपीठम्	११७	कृष्णः	१०९
उत्कृष्टिः	१०९	गान्धारी	६९
उत्तिः	१०९	गायत्री	४५, ४६, ६६

पदम्	पुटसंख्या	पदम्	पुटसंख्या
गृत्समदः	७९	धूमावती	६६
घटिकालिङ्गम्	११८	नाभिचक्रम्	११७
चण्डा	६६	निर्वाणचक्रम्	११९
चन्द्रनाडी	११८	पञ्चदशाक्षरी	६६
चन्द्रा	१०६	पञ्चप्रिया	१०९
चामुण्डा	६६	पञ्चवासिनी	१०९
चिलिङ्गम्	१९	पञ्चहस्ता	१०९
जालन्धरीठम्	११९	परब्रह्मचक्रम्	११९
ज्ञाननेत्रम्	११९	पिङ्गला	६९, ११८
तालुचक्रम्	११८	पितृरूपा	६९
तिरस्करिणी	६६	पुष्टा	४
तुष्टिः	४	पुष्टिः	१०९
त्रिपुरमालिनी	३९	पूर्णगिरीठम्	११९
त्रिपुरवासिनी	३९	पूषा	६९
त्रिपुरसिद्धा	३९	प्रज्ञा	४९
त्रिपुरसुन्दरी	३९	प्रत्यङ्गिरा	६६
त्रिपुरा	३४	प्रभापुज्जिनी	४९
त्रिपुरामहालक्ष्मी	३९	बगळा	६६
त्रिपुराम्बा	३९	बालास्त्रिका	६६
त्रिपुरेशी	३०	विल्वप्रिया	१०९
त्रिपुरेश्वरी	२८, ३९	बृहस्पतिः	७०
देवी	७६, १०३	ब्रह्मचक्रम्	११६
धनदा	१०९	ब्रह्मरन्ध्रम्	११९
धनेश्वरी	१०९	ब्रह्मानन्दकला	६६
धात्री	१०९	भगमालिनी	७०

पदम्	पुटसंख्या	पदम्	पुटसंख्या
भरद्वाजः	७६	लज्जा	४
भार्गवः	७८-२	ललिता	४
भुक्तिः	१०९	वज्रेश्वरी	७०
भुवनेश्वरी	६६	वरदा	१०९
भृगुनृच्छ्रायत्रीश्रियः	१०८	वसुणा	६९
भोगदा	१०९	वसुप्रदा	१०९
भोगिनी	१०९	वाभवकूटम्	१९
भ्रूचकम्	११९	वाराही	६६
मङ्गळा	४	विद्यात्री	१०९
मणिपूरकचक्रम्	११७	विभूतिः	१०९-२
मतिः	४	विश्वमोहिनी	९७
मदनः	३	विश्वोदरी	६९
मदन्तिका	४	विष्णुपत्नी	१०९
मधुच्छन्दा:	७६	वीरलक्ष्मीः	१०३
महात्रिपुरसुन्दरी	३६-२, ६३, ६४-३	व्यष्टिः	१०९
मातङ्गी	६६	शक्तिकूटम्	१९
मातृका	४६	शंखिनी	६९
मानिनी	४	शुक्लश्यामला	६६
मुक्तालंकारा	१०९	शृङ्गरकला	६१
मुक्तिः	१०९	श्रद्धा	१०९
यशाखती	६९	श्रीः	१०७, १०८
रजतस्त्रजा	१०६	श्रीमहात्रिपुरसुन्दरी	६६
राजमातङ्गी	६६	श्रीमहाविद्या	९७
लक्ष्मीः	४	श्रीलक्ष्मीः	१०९
लघुश्यामला	६६	श्रीविद्या	६६

पदम्	पुटसंख्या	पदम्	पुटसंख्या
घोडशी	६६	सूर्यनाडी	११८
सत्या	४९	सूर्या	१०९
सदाशिवः	१७	सृष्टिः	१०९
सन्ध्या	४९	सौभाग्यलक्ष्मीविद्या	१०९
सन्ततिः	१०९	स्वयंवरकल्याणी	६६
समृद्धिः	१०९	स्वर्णप्रभा	१०९
सरस्वती	४९, ४६, ६६, ६९, ७६-६, ७७-८, ७८-९, ७९-९, ८१	स्वर्णप्राकारा.	१०९
सामर्थ्यशक्तिः	११७	स्वर्णमालिनी	१०९
सावित्री	४९, ४६, ६६	स्वाधिष्ठानचक्रम्	११७
सिद्धिमत्ता	४	हस्तिजिह्वा	६९
सीता	८९-२	हिरण्मया	१०६
सुन्दरी	४	हिरण्यरूपा	१०९
सुभगा	४	हिरण्यवर्णा	१०६
सुषुम्ना	६९	हिरण्यस्तजा	१०६
		हृदयचक्रम्	११८
		हंसकला	११८

विशेषपदसूची

यत्र पुटसंख्यानन्तरं तिर्यग्रेखायाः परं संख्या वर्तते तत्र ताचती पदावृत्तिः बोध्या

पदम्	पुटसंख्या	पदम्	पुटसंख्या
अक्षरम्	५०	अष्टपी	३९
अङ्गुशः	७०	अष्टयोन्यद्वितम्	३३
अङ्गुशाकृतिः	३८	आकाशः	९२
अङ्गानि	९८	आकाशपीठम्	९१
अजा	९८	आचमनीयम्	७१
अज्ञेया	९८	आत्मशक्तिः	९७
अनङ्गकुसुमादिशक्तयः	६९	आत्मा	४९
अनन्ता	९८	आत्मासनरूपिणी	३०
अनाहतसिद्धिदा	११८	आदिविद्या	९, ९६
अन्तरालम्	३३	आदिशक्तिः	७
अन्तर्दशारदेवता:	७०	आवाहनम्	७१
अमनीभावः	४८	आसनम्	७१
अमृतः	११३	इक्षुधनुः	७०
अमृतपीठम्	९१	इच्छाशक्तिः	९३-२
अमृतबन्धवः	९६	ईश्वरः	८२
अर्घ्यम्	६९, ७१	उच्चारहितम्	१४
अलक्ष्या	९८	उत्तत्वः	७९

पदम्	पुटसंख्या	पदम्	पुटसंख्या
उपचारः	७१-२	गणेशत्वम्	४९
उपवेदाः	९८	गन्धः	७२
उपाङ्गः	९८	गहरम्	१३
ऋग्वेदः	९७	गुहासदनानि	६
ऋतवः	६९	गृहम्	६९
एका	५८	घटना	१३
एकारः	१४	चक्राणि	१
ओङ्कारः	९६	चतुर्थी	१०९
ओङ्कारपीठम्	३६	चतुर्दशारदेवता:	६९
कल्पकोद्यानम्	६९	चित्तम्	११३
कल्पतरवः	६९	चित्तलयः	११८
कादिविद्या	६२	चोदयित्री	७७
कामः	८, १३-३	जगद्गूपम्	८४
कामकलाभूतचक्रम्	४०	जीवः	४९, ८३
कामकलामयम्	२१	जीवन्मुक्तः	७३
कामरूपः	६	जीवाक्षरम्	१९
काम्यः	६	ज्ञाननेत्रम्	९०
कालरूपाः	९४	तत्त्वम्	११०
कुमार्यचीनम्	४२	तत्पदार्थः	१३
कुसुमम्	७२	तर्पणम्	११०
कौबेरी	२१	ताम्बूलम्	७२
क्रियाकाण्डम्	४६	तुरीया	३८
क्रियाशक्तिः	९३, १००	तृतीया	९१
कणः	११३	तेजःपीठम्	६१
खेच्चरी	३९	त्रयी	९७

पदम्	पुटसंख्या	पदम्	पुटसंख्या
त्रिकोणचक्रम्	३३	द्विजतृतिः	११०
त्रिकोणशक्तिः	१४	द्वितीया	३८
त्रिखण्डा	३९	धनकलाः	७०
त्रिज्योतिषम्	३२	धर्मशास्त्रम्	९८
त्रिपुरवासिनी	३१	धारणा	१४
त्रिपुरा	११	धूपः	७२
त्रिपुराणि	११	ध्वनिः	११२
त्रिपुरश्वरीविद्या	३१	नन्दिविद्या	२१
त्रैपुरम्	४	नमस्कारः	७२
त्रैपुराष्टकम्	४३	नवचक्रविवेकः	११६
त्रैपुरीव्यक्तिः	२६	नवमी	३९
त्रैलोक्यमोहनम्	३४	नवरत्नदीपः	६९
त्र्यम्बकम्	४३-२	नवरसाः	६९
दशायोन्यद्वितम्	३३	नवरक्षजपम्	४०
दशारचक्रम्	३३	नवशक्तिः	१०९
दीपः	७२	नवात्मकचक्रम्	३४
दुर्गा	९९	नाड्यः	६९
देवता	६९, ७०	नादः	९६, ११२
देवतासान्निध्यम्	९९	निवृत्तिकारणम्	२८
देवी	६१	निर्विकल्पः	८९
देवीपदम्	९४	निर्विकल्पसमाधिः	८६
देहः	६९	नीला	९६
देही	१००	नीलीयुक्तम्	४०
द्वादशलक्षजपः	१०९	नैवेद्यम्	७२
द्वादशार्णम्	४५	पञ्चदशनित्याः	७०

पदम्	पुटसंख्या	पदम्	पुटसंख्या
पञ्चदशाक्षरम्	२०	प्राणरोधः	१११
पञ्चमी	३८	प्रादक्षिण्यम्	७२
पञ्चविधः	७०	बलिहरणम्	७२
पञ्चशाखाः	९७	बहिर्दशारदेवताः	६९
परब्रह्मविकासीनि	१२	बहुशाखाः	९६
परमशिवविद्या	२१	बाणः	७०
परमात्मा	४७	विन्दुः	९६
परमानन्दसंभवः	११२	बीजम्	९७
परमार्थता	४९	बीजमुद्रा	३९
परामृतम्	८७	बीजसागररूपम्	२६
परिपूर्णध्यानम्	७२	बीजाष्टमी	४०
पादम्	७१	ब्रह्म	२०
पार्थिवचक्रम्	३४	ब्रह्मजिज्ञासा	९२
पाशः	७०	ब्रह्मरूपम्	८४
पीठम्	६९	ब्रह्मसूत्रम्	७१
पुरमध्यम्	९	ब्रह्मसंवित्तिः	६४
पुरश्चर्याविधिः	९९	ब्रह्मस्वरूपिणी	९३
पुष्टिवर्धनम्	४३-२	भगाङ्कुण्डम्	४०
पुष्टप्राणाः	७०	भद्ररूपिणी	९३
पुरुषपत्वम्	८१	भद्राः	१
पूरकम्	३	भग्नोरूपम्	१४
प्रथमावृत्तिः	१०९	भावः	४८
प्रभाकरीविद्या	२१	भुवनाधारा	९६
प्रभावरूपिणी	९३	भूदेवी	९५
प्रयत्नः	१११	भेरीशब्दः	११२

पदम्	पुटसंख्या	पदम्	पुटसंख्या
भोगशक्तिः	१०२	योगी	११०, ११२
मण्डलाः	२	योनिसुद्रा	३६-३८
मण्डूकमया	९६	रत्नपीठम्	९१
महालध्वनिः	११२	रमापीठम्	१०९
मनः	४८-४	रामवैखानसपर्वतः	९६
महाङ्कुशसुद्रा	३९	लकारः	१४
महाचक्रनायकम्	३३	लक्षजपः	११०
महात्रिपुरसुन्दरी	६९	लाक्षायुक्तम्	४०
महात्रिपुरा	२९	लिङ्गादित्रितयम्	९७
महाव्यानयोगः	२७	लोपासुद्रा	२०
महामृत्युः	९९	वरेण्यम्	१४-२
महारसाः	४१	वशिन्यादिशक्तयः	७०
महाविद्येश्वरीविद्या	२८	वस्त्रम्	७१
महाशून्यम्	११३	वाक्सिद्धिः	९९
महासौभार्यम्	२७	वाग्भवम्	२१
महिमा	१	वाग्भवकूटम्	२१
महोन्मादिनीसुद्रा	३९	वादित्रावादिनः	६२
मानवीविद्या	२१	वासुदेवः	४९
माया	८२	विकारः	८४
मुक्तः	८७	विक्षेपशक्तिः	८३
मुद्राः	१	विद्याऽष्टकम्	३२
योगाः	१	विद्वान्	११४
योगवान्	११२	विभूषणम्	७१
योगशक्तिः	१०९	विश्वजन्या	७
योगिन्यः	१	विश्वयोनिः	८

पदम्	पुटसंख्या	पदम्	पुटसंख्या
विश्वरूपत्वम्	९	षोडशशक्तयः	६९
वीरशक्तिः	१०३	षोडशसहस्रजपः	१०७
वेदवेदः	९८	सकलकौलम्	३७
वैखानसम्	९७	सगुप्तम्	३७
वैष्णवीविद्या	२२	सगुप्तस्तरम्	३७
शक्तिः	६८	सदनानि	३
शक्तिभूतह्लेषवा	२०	सनिगर्भम्	३७
शक्तिशिवरूपिणी	३०	सपरापररहस्यम्	३७
शब्दब्रह्म	९०	सप्रकटम्	३४
शब्दविद्धः	८६	समात्रष्टकम्	३४
शारीरत्रयम्	६३	समाधिः	११५-६
शास्त्रानि	१२	सरहस्यम्	३५
शास्त्रवीविद्या	६२	सर्गकारणम्	२८
शिवः	२९	सर्वरक्षाकरी	२९
शिवयोगी	७३	सर्वरोगहरम्	३५-२
शिवशक्त्यात्मकम्	१७	सर्वविद्राविणीमुद्रा	३५
शैवानि	१२	सर्वसिद्धिप्रदम्	३५
श्रीगुरुः	६८	सर्वसौभाग्यदायकम्	३५
श्रीचक्रम्	३६	सर्वसंक्षेपणम्	३५
श्रीचक्रपूजनम्	६९	सर्वाकर्षिणीमुद्रा	३५
श्रीदेवी	९९	सर्वानन्दमयम्	३६
श्रीविद्यासिद्धिः	११०	सर्वार्थसाधकचक्रम्	३५
षड्घवपरिवर्तकः	१७	सर्वाशापरिपूरकम्	३५
षणमुखीविद्या	२१	सविकल्पः	८९
षष्ठी	३८	सवशिन्याद्यष्टकम्	३५

पदम्	पुटसंख्या	पदम्	पुटसंख्या
सविता	१३	सुभगः	३०
ससर्वज्ञत्वादिदशकम्	३७	सोमसूर्याग्निल्पा	९३
ससर्ववशंकरीमुद्रा	३९	सोमात्मिका	९३
ससर्वसिद्धिप्रदादिदशकम्	३९	सौरम्	४६
ससर्वसंक्षोभिणीमुद्रा	३४	संलीनचित्ताः	१११
ससर्वसंक्षोभिण्यादिदशकम्	३४	स्थितिकारणम्	२८
ससर्वसंक्षोभिण्यादिद्विसत्कम्	३५	स्वानम्	७१
सहस्रशाखाः	९७	स्पारशनपीठम्	९१
साक्षाच्छक्षिः	९३	स्वपीठम्	४
सागरः	६९	स्वप्रकाशाः	९८
साणिमाद्यष्टकम्	३४	हकाराक्षरम्	१७
सातिरहस्यम्	३६	हवनम्	११०
सादिविद्या	६२	हविः	६९
सानङ्गकुसुमाद्यष्टकम्	३९	हादिविद्या	६२
सायुधचतुष्टयम्	३९	ह्लेश्वा	११
सारख्वतः	८०	होता	६९
सिद्धिः	७	होमः	७२
सीता	९०, ९१-२	हंसः	१७
सुगन्धिः	४३-२		